

Stećci u Cetinskoj krajini

Maleš, Marta

Undergraduate thesis / Završni rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:940401>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-21**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Sveučilište u Zadru

Odjel za arheologiju

Preddiplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Marta Maleš

Stećci u Cetinskoj krajini

Završni rad

Zadar, 2021.

Sveučilište u Zadru

Odjel za arheologiju

Preddiplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Stećci u Cetinskoj krajini

Završni rad

Student/ica:

Marta Maleš

Mentor/ica:

izv. prof. dr. sc. Karla Gusar

Zadar, 2021.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Marta Maleš**, ovime izjavljujem da je moj **završni** rad pod naslovom **Stećci u Cetinskoj krajini** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 23. rujna 2021.

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
2. POVIJESNO-GEOGRAFSKE ODREDNICE.....	2
3. HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA.....	4
4. OPĆENITO O STEĆCIMA.....	7
5. NALAZIŠTA STEĆAKA U CETINSKOJ KRAJINI.....	30
5.1. Kijevo- Bačićev vinograd.....	30
5.2. Kijevo- Gradina sv. Mihovila.....	32
5.3. Cetina- Bare.....	32
5.4. Cetina- Preočansko groblje.....	33
5.5. Cetina- Crkva Sv. Spasa.....	33
5.5.1. Grob 74.....	36
5.5.2. Grob 430.....	36
5.5.3. Grob 437.....	37
5.5.4. Grob 503.....	37
5.5.5. Grob 545.....	38
5.5.6. Grob 552.....	38
5.5.7. Grob 554.....	38
5.5.8. Grob 563.....	39
5.5.9. Grob 591.....	39
5.5.10. Grob 672.....	39
5.5.11. Grob 834.....	40
5.5.12. Grob 905.....	40
5.5.13. Grob 1026.....	40
5.5.14. Grob ispod najvećeg stećka.....	40
5.5.15. Grob IX.....	41

5.6. Vinalić- Bakovića greblje.....	42
5.7. Vinalić- Biuci	42
5.8. Vrlika- Trepetljike	43
5.9. Vrlika-Metaljke.....	43
5.10. Vrlika- Dragović	44
5.11. Podosoje - Crkvina.....	45
5.12. Podosoje - Greblje.....	46
5.13. Maovice - Ercegova ograda.....	46
5.14. Maovice - Grebljice	47
5.15. Maovičko groblje.....	47
5.16. Maovice - Stoisavljevići.....	48
5.17. Maovice - Ždanj.....	48
5.18. Koljane - Crkvina.....	48
5.19. Gornje Koljane - Marinkova kosa.....	49
5.20. Donje Koljane - Zagorčeva kuća	51
5.21. Laktac - Krvavica.....	51
5.22. Laktac - Mramori i Ogrljak	52
5.23. Vučipolje - Liovića greblje.....	52
5.24. Vučipolje - Podvornice.....	53
5.25. Bitelić - Banovića gorica.....	53
5.26. Potravlje - Grudine.....	54
5.27. Satrić	54
5.28. Hrvace - Pačina glavica.....	54
5.29. Bajagić - Jurele	54
5.30. Lučane	54
5.31. Glavice - Luščić	56
5.32. Gala	56

5.33. Gljev	56
5.34. Otok - Udovičići	57
5.35. Otok - Plavšine kuće	57
5.36. Otok - Rotnjača	57
5.37. Voštane - Mašete	57
5.38. Grab - Grebčine	58
5.39. Velić - Greblje	58
5.40. Vrpolje - Bilonići	59
5.41. Vrpolje - Grebčine	59
5.42. Tijarica - Grebčine	60
5.43. Tijarica - Pržine	60
5.44. Tijarica - Vrandolac	60
5.45. Budimiri - Čubići	60
5.46. Budimiri - Međuša	60
5.47. Budimiri - Mladine	61
5.48. Budimiri - Pisak	61
5.49. Budimiri - Pištet	63
5.50. Budimiri - Steljci	64
5.51. Strizirep	64
5.52. Strmendolac - Uzbrdica -	66
5.53. Trilj - Borinovac	67
5.54. Trilj - Draganjuše	71
5.55. Košute - Grebčine	71
5.56. Dicmo - Golobrig	71
5.57. Nova Sela	72
5.58. Vojnić - Groblje	72
5.59. Vojnić - Kapela sv. Klare	72

5.60. Bisko	72
5.61. Bisko - Poljanice	72
6. RASPRAVA.....	76
7. ZAKLJUČAK	80
8. POPIS LITERATURE.....	82
9. SAŽETAK.....	84
10. ABSTRACT	85

1. UVOD

Razdoblje srednjega vijeka, kao i sva druga povijesna razdoblja, obilježeno je značajnim promjenama i novim ustrojem društva. U arheološkoj baštini to je vidljivo u raznovrsnoj materijalnoj građi. Jedinstven dio srednjovjekovne materijalne građe velikog dijela Balkanskog poluotoka čine stećci. Stećci su kao nadgrobni spomenici i dalje misteriozni i predstavljaju mjesto sukoba mišljenja različitih autora, bilo da se radi o njihovoj etničkoj ili religijskoj pripadnosti, ili pak pripadaju li svi oblici, koji će u daljnjem tekstu biti navedeni, toj skupini nadgrobni spomenika. Imajući u vidu da stećke možemo pronaći na poprilično velikom prostoru: u Crnoj Gori, Srbiji, Bosni i Hercegovini te Hrvatskoj, ovaj će se završni rad bazirati samo na jedan dio tog golemog prostora, a to će biti Cetinska krajina.

U ovom radu bit će govora o glavnim karakteristikama stećaka s područja Cetinske krajine, što uključuje povijest istraživanja stećaka na tom području i njihove glavne stilsko-tipološke karakteristike te povijesne prilike toga područja u vremenu kasnog srednjeg vijeka što je, razumljivo, jedan od najvažnijih faktora za razvoj ove vrste umjetnosti.

Odlučila sam se baviti ovom temom u svom završnom radu jer su mi stećci od malena bili zanimljivi, a nikada nisam znala baš puno o njima, osim naziva kojima su ih moji sumještani nazivali - tursko groblje ili mašete. Mislim da je ova tema važna i jako zanimljiva, no nedovoljno istražena. Nadam se da će stećci konačno zasjati u punom sjaju tijekom daljnjih istraživanja i znanstvenih radova, a i da ću ja naučiti više o gromadama na kojima sam se od malena igrala i koje su mi uvijek bile fascinantne.

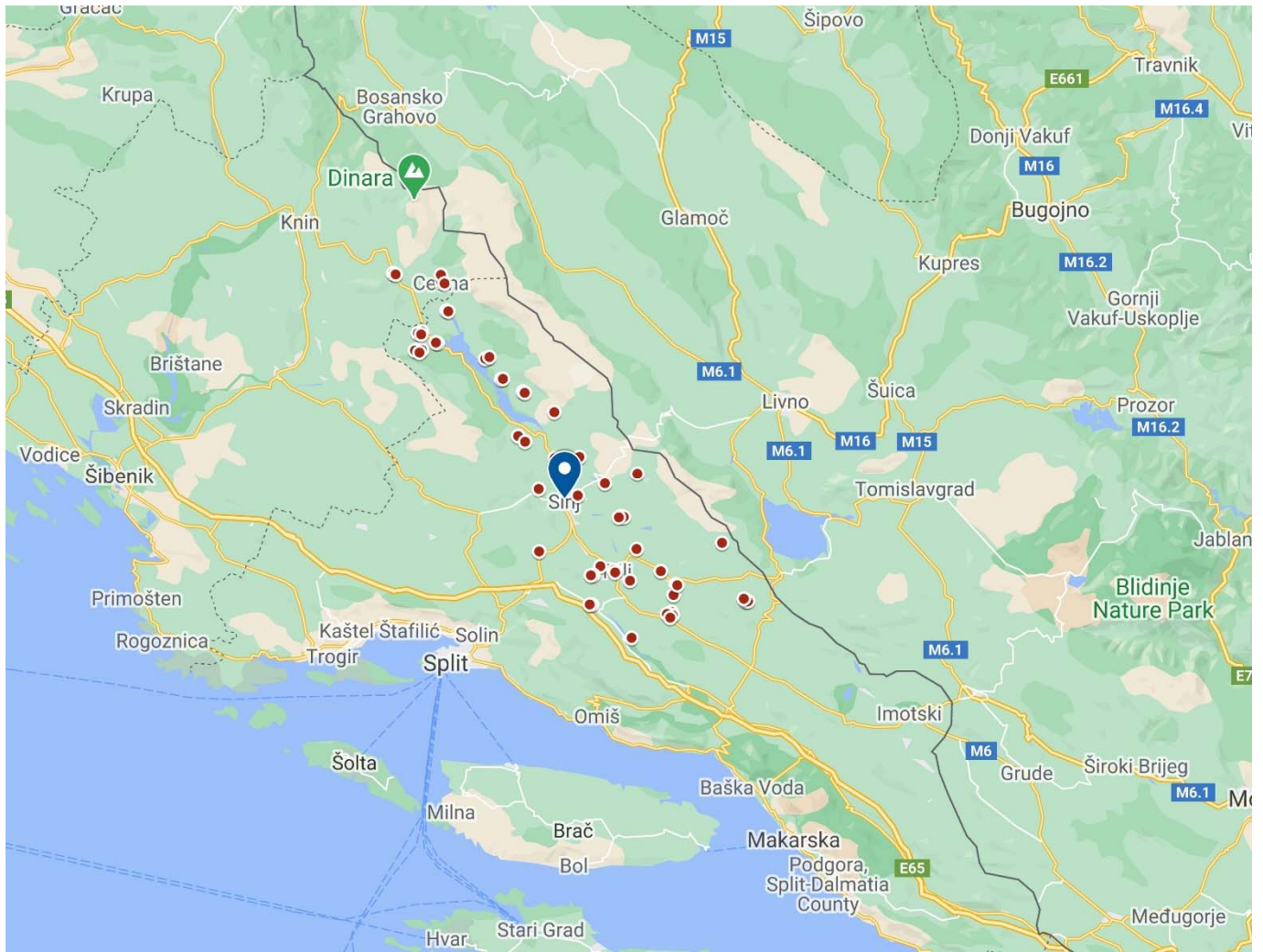
2. POVIJESNO-GEOGRAFSKE ODREDNICE

Rijeka Cetina još je od prapovijesti žila kucavica dalmatinskog zaleđa, bilo u smislu napajanja plodnih polja bilo u smislu povezivanja primorja i prekograničnih prostora Bosne i Hercegovine s primorjem ili neretvanskog prostora s Ravnim kotarima i dalje sa zapadom. Brdoviti i škrti gornji tok rijeke Cetine u kontrastu je sa srednjim tokom okruženim plodnim poljima, što je od prapovijesti pa sve do današnjih dana bio dovoljno dobar razlog za naseljavanje tog prostora. Na srednji tok nastavlja se donji, koji se nakon Trilja spušta u neprekidnim kanjonima i utječe u more kod Omiša. Cijeli tok rijeke je okružen planinama, poput Kamešnice i Svilaje, koje su služile kao prirodna zaštita tog područja od naviranja neprijatelja. Uzmemo li u obzir i činjenicu da se tijekom srednjeg vijeka razvijaju trgovački putovi i obnavljaju i neke antičke rute koje su presijecale baš ovaj prostor, ne začuđuje činjenica da se na tim visinskim predjelima grade i promatračnice za nadziranje cijelog sinjskog polja. O važnosti Cetinske krajine u srednjem vijeku svjedoči i niz vladara koji su se smjenjivali na mjestu njezina „zaštitnika“.

Po svemu sudeći, grad Sinj je još od ranog srednjeg vijeka bio upravno sjedište onodobne Cetinske županije. Nakon propasti hrvatske države u 12. stoljeću na vlasti se smjenjuju razne plemićke obitelji, od Bribirskih do Celjskih. Iz pisanih izvora doznajemo kako je, dogovorom s Ludovikom I. 1345. godine, prostor Cetine i Brečeva zamjenom prešao u vlasništvo Ivana I. Nelipića. Vladavina Nelipića traje sve do polovice 15. stoljeća nakon čega će Cetinsku krajinu potresti borbe za vlast i nadolazeća turska prijetnja.¹ Još je početkom 13. stoljeća Andrija II. darovao knezu Domaldu isto to područje. Lako je zamisliti kako su njegovi nasljednici dočekali vijest o tome da će njihovi naslijeđeni prostori pasti u ruke nekog drugog. Iako je Nelipić s dijelom Domaldovih nasljednika našao zajednički jezik i uspio se dogovoriti oko posjeda, neki su ipak ostali tvrdoglavi te je cijeli slučaj završio i na sudu, gdje je Nelipiću ipak priznato pravo nad vladavinom nad Cetinskom krajinom. Poznato je da se u ovo vrijeme na prostor Cetinske krajine doseljavaju i Vlasi za koje se zna da su bili poseban društveni sloj koji je većina velikaša rado prihvaćala na svoj teritorij. Razlog tomu bila je činjenica da su Vlasi imali stočarske proizvode koji su donosili profit i plemićima i njima, a u isto su vrijeme i sami bili tražena roba jer su služili kao ratnici te se njihova pojava kod nekih autora povezuje pojavom stećaka.² Stećke nalazimo uz gornji i srednji tok Cetine (Slika 1).

¹ A. MILOŠEVIĆ, 2017, 152-155.

² M. ANČIĆ, 2007, 155-156, 163.

Slika 1: Prikaz rasprostranjenosti lokaliteta sa stećcima uz rijeku Cetinu (Podloga: Google maps; 9. 3. 2021.)

3. HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA

Riječ stećak samo je još jedan od naziva za spomenike u narodu poznate i pod imenima mramorovi, kamik, kam, bilig, zlamen i mašet, dok su nekropole stećaka nazvane grčko groblje, mramorje, divovsko groblje ili kaursko groblje. Većina je naziva preuzeta sa samih natpisa na stećcima. Ćiro Truhelka uveo je naziv mašet po turskoj riječi za borca palog za vjeru, a u zadnjim je desetljećima 19. stoljeća afirmirao i danas ustaljeni naziv stećak.³ Krešimir Kužić pak smatra kako bi termin „stećak“ trebalo zamijeniti terminom „kamik“. On navodi kako je termin „stećak“ zapravo politička tvorevina proširena iz istočne Hercegovine koju odlikuju stećci uglavnom uspravnog stojećeg oblika. Ovome u prilog ide i činjenica da starije stanovništvo zapadne Hercegovine, i nama bližih područja, nije bilo upoznato tim pojmom. Također, naglašava kako se termin „kamik“ može u više skraćenih varijanti pronaći na mnoštvu natpisa s ovih spomenika. Uzevši u obzir gore navedene činjenice, Kužić zaključuje kako pojam „stećak“ zapravo označava samo podvrstu kamika, odnosno uspravni kamik, dok je pojam „kamik“ zajednički naziv za sve ležeće i stojeće oblike.⁴ Stećci su monolitni nadgrobni spomenici koji se javljaju u nekoliko oblika: ploča, sanduk, sljemenjak, stup i križina.

Govoreći o stećcima, uglavnom se pomišlja na vrijeme od 14. do 16. stoljeća kada je njihova produkcija na vrhuncu, ali stećci se javljaju i ranije.⁵ Najstarijim stećkom smatra se primjerak izrađen za ukop trebinjskoga župana Grde, a datiran je u drugu polovicu 12. stoljeća.⁶ Izradu stećaka u srednjovjekovnoj Bosni okončao je dolazak Osmanlija 1463. godine.⁷ Prodiranjem Turaka u dalmatinsko zaleđe pa sve do Klisa 1537. godine, prestaje potreba za klesanjem stećaka i na našim prostorima.⁸

Zanimanje za stećke pratimo još od polovice 16. stoljeća, kada Benedikt Kuriješić, jedan od dvorana cara Ferdinanda, u svom putopisu spominje stećke iz Lađevina u Bosni i Hercegovini. Stećci su kao jedinstvena vrsta spomenika nepobitno privlačili pažnju mnoštva stranih znanstvenika i putopisaca.⁹ Stjepan Cupili daje opis stećaka u okolini crkve Svetog Spasa, a nasljeđuje ga Alberto Fortis opisima stećaka imotskoga kraja.

Tijekom 19. stoljeća Aleksandar Sapiuha, Gardner Wilkinson i Otto Blau pišu o stećcima, a uz njih možda i najznačajniji Arthur Evans. Od polovice 19. stoljeća javlja se mišljenje da su stećci usko povezani uz takozvanu bogumilsku herezu, a pobornici te ideje bili su Arthur Evans, Johan Asboth i Ćiro

³ D. LOVRENOVIĆ, 2009, 55.

⁴ K. KUŽIĆ, 2001, 59-264.

⁵ N. MILETIĆ, 1982, 21.

⁶ A. MILOŠEVIĆ, 1991, 6.

⁷ D. LOVRENOVIĆ, 2009, 18.

⁸ A. MILOŠEVIĆ, 2013, 98.

⁹ J. POKLEČKI STOŠIĆ, 2008, 13.

Truhelka.¹⁰ Osim stranih uglednika koji su širili glas o ovim spomenicima izvan njihovih tadašnjih granica, velik broj domaćih istraživača također naporno radi na popisivanju ove vrste baštine. Tako fra Gašpar Vinjalić opisuje stećke u kninskoj okolini, Ivan Katalinić piše o stećcima u Lovreću, dok Ivan Carrara sustavno dokumentira stećke makarskoga primorja i zaleđa. Petar Kaer piše i prvu tipologiju stećaka bazirajući se na oblike i ukrase. Krajem istog stoljeća, prisutnošću i sve većim utjecajem Austro-Ugarske, započinje znanstveni pristup problematici stećaka.¹¹ U to doba osnovan je i Zemaljski muzej u Sarajevu 1888. godine pod čijim je okriljem djelovao i Alojz Benac, također zagovornik bogumilske teorije, čija je zasluga za istraživanje stećaka u Bosni i Hercegovini ogromna.¹²

Nakon Drugog svjetskog rata masovno se počinju istraživati i dokumentirati lokaliteti sa stećcima.¹³ Nada Miletić u tančine je obradila problematiku ornamentike i značaje pojedinih motiva na stećcima.¹⁴ Stećcima su se bavili i Đuro Basler¹⁵ i Ante Škobalj,¹⁶ a Marian Wenzel u djelu „Ukrasni motivi na stećcima“ obradila je dekoracije preko tri tisuće nadgrobnih spomenika-stećaka i podijelila ih u osamnaest kategorija.¹⁷ Šefik Bešlagić djeluje u drugoj polovici 20. stoljeća. Objavljuje preko trideset radova o stećcima, ali svakako je najznačajnija knjiga „Stećci - kataloško-topografski pregled“ gdje je objedinio godine istraživanja i dokumentiranja s preko tri tisuće nekropola.¹⁸

U Hrvatskoj veliku ulogu u istraživanju ove teme imao je Muzej hrvatskih starina osnovan 1893. godine. Za istraživanje srednjovjekovnih nalazišta Cetinske krajine nakon Drugog svjetskog rata najzaslužniji je Stjepan Gunjača u suradnji s Dasenom Vrsalovićem, Julijem Grabovcem i Dušanom Jelovinom. Od ranosrednjovjekovne sakralne arhitekture pa sve do najsitnijih nalaza, obujam posla koji je Stjepan Gunjača započeo tada teško je nadmašiv. Svakako njegov najveći rad istraživanje je crkve Sv. Spasa i njezina okoliša gdje je istraženo preko tisuću i sto grobova, među kojima su rekognoscirani i stećci.¹⁹ Također je istraživanjima na položaju Plazaljke na planini Kapnici otkrio kamenolom iz kojeg je vađen kamen za izradu stećaka. Najznačajniji istraživač koji je naslijedio Stjepana Gunjaču svakako je Ante Milošević. U svojoj monografiji „Arheološka topografija Cetine“ objedinio je sva arheološka

¹⁰ A. BENAC, 1967, 5.-17.

¹¹ J. POKLEČKI- STOŠIĆ, 2008, 14.

¹² A. BENAC, 1967, 6-7.

¹³ J. POKLEČKI- STOŠIĆ, 2008, 13-17.

¹⁴ N. MILETIĆ, 1982, 37-100.

¹⁵ Đ. BASLER, 1976, 79.-96.

¹⁶ A. ŠKOBALJ, 1970, 219-390.

¹⁷ M. WENZEL, 1965, 12.

¹⁸ Š. BEŠLAGIĆ, 1971b, 7.

¹⁹ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 46-47.

nalazišta oko gornjeg i srednjeg toka rijeke Cetine“.²⁰ Milošević je napravio ogroman posao tražeći potvrdu za vlašku teoriju o stećcima i u knjizi „Stećci i Vlasi“.²¹

Posljednje veliko nastojanje da se pregledno popišu svi lokaliteti sa stećcima na području Hrvatske rezultiralo je katalogom s izložbe iz Klovićevih dvora iz 2008. godine „Stećci“, u kojem su sabrani i razrađeni svi do tada poznati položaji na kojima su stajali stećci. Stećke cetinskoga kraja u ovom su katalogu ujediniili Domagoj Perkić, Ivan Alduk i Marinko Tomasović.²²

²⁰ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 46-48.

²¹ A. MILOŠEVIĆ, 1991, 6-63.

²² M.TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 68-77.

4. OPĆENITO O STEĆCIMA

Prethodno je već spomenuto kako je riječ stećak zapravo samo jedan od naziva koji, uz kamik, stojećak, kam, bilig, mašet i druge, opisuje vrstu nadgrobni spomenika koja se javlja od 12. pa sve do sredine 16. stoljeća.²³ Naziv stećak proizašla je iz njegove namjene, odnosno iz toga da stoji iznad groba pokojnika i označava njegovo posljednje prebivalište, a kao takvu ju je, između ostalih, u arheološki vokabular uveo i Ćiro Truhelka posljednjih desetljeća 19. stoljeća u izdanjima „Glasnika Zemaljskog muzeja“.²⁴ Stećci su monolitni nadgrobni spomenici koji se javljaju u nekoliko osnovnih oblika: ploča, sanduk, sljemenjak, stup i križina. Prostor kojim se rasprostire ova vrsta spomenika poprilično je velik. Najveći broj stećaka rasprostire se središnjom Bosnom, zatim ih nalazimo na području Hercegovine i Dalmatinske zagore (gdje je najveći dio koncentriran upravo u Cetinskoj krajini), dok ih u manjem broju nalazimo čak i u Crnoj Gori, na Kosovu, u sjeverozapadnoj Bosni i Posavini.²⁵ Po popisu stećaka iz 1980. godine stećci su u Bosni i Hercegovini pronađeni na 2687 lokaliteta, u Hrvatskoj na 247, u Srbiji na 121 lokalitetu, a u Crnoj Gori na 107 lokaliteta.²⁶

Stećci su izrađivani od svih dostupnih vrsta kamena, no ipak su najviše izrađivani od vapnenca kojima njihovi matični krajevi obiluju.²⁷ Transport i klesanje kamenih gromada, u tom vapnenačkom okolišu, u srednjem vijeku, nisu bili lagan posao. Ako se uzme u obzir veličina samih stećaka, nameće se zaključak da je materijal za njihovu izradu morao biti nabavljan u uskom krugu samih lokaliteta na kojima su pronađeni. Tako je položaj nekropola najčešće bio uvjetovan položajem kamenoloma.²⁸ U prilog tome ide činjenica da su u blizini crkve Sv. Spasa na izvoru Cetine pronađeni ostaci kamenoloma na planini Kapnici iz kojeg su vjerojatno potekli svi stećci iz okolice.²⁹ Isto je potvrđeno i u blizini položaja Poljanice kod Biska gdje je u kamenolomu pronađen nedovršen stećak te u Cisti i Zagvozdu kod Imotskog.³⁰ Odvajanje kamene gromade u kamenolomu bio je zahtjevan posao. Posebnim se klinovima i dljetima radio niz rupa u koje se nalijevala voda. Zimi bi se ova voda smrznula te bi odvajala kamenu gromadu od ostatka kamene mase. Stećak bi se dalje doradivao najčešće u samom kamenolomu, a ponekad i na nekropoli.³¹ Majstori koji su klesali stećke nazivani su kovačima. Kovači su bili zaduženi za reljefne ukrase na stećcima - od geometrijskih, životinjskih, heraldičkih, do motiva čovjeka i apstraktnih

²³ D. LOVRENOVIĆ, 2009, 55.

²⁴ D. LOVRENOVIĆ, 2009, 55.

²⁵ A. MILOŠEVIĆ, 1991, 6.

²⁶ J. POKLEČKI- STOŠIĆ, 2008, 17.

²⁷ Š. BEŠLAGIĆ, 1972, 174.

²⁸ Š. BEŠLAGIĆ, 1971c, 70.

²⁹ S. GUNJAČA, 1955, 143-145.

³⁰ I. ALDUK, 2007, 645.

³¹ Š. BEŠLAGIĆ, 1971c, 70-71.

motiva. Koristeći se čekićem, dljetom i klinom, toliko su izvještali svoj zanat da su i danas moguće točne rekonstrukcije određenih predmeta iz tog doba, primjerice nošnje. Zahvaljujući činjenici da su neki kovači klesali i svoja imena na stećke, danas su nam poznata trideset i četiri kovača od kojih je možda najvažnije spomenuti Jurinu, prostorno nama najbližeg. Ukrašavanje stećaka bio je također posao i dijaka. Dijaci su bili zaduženi za uklesavanje epitafa, odnosno tekstova na stećke. Pretpostavlja se da su dijaci bili pripadnici višeg društvenog staleža jer niži društveni slojevi nisu bili pismeni. Poznat nam je dijak Semorad čiji je natpis pronađen na nekropoli u Boljunima.³² Pitanje transporta stećka do nekropole odgovoreno je toponimom Plazaljke. Naime, taj toponim upućuje na plazanje, vuču, potezanje, a stećak se vukao pomoću konja ili volova na postolju sličnom saonicama do svoga konačnog odredišta.³³

Tijekom prošlosti velik broj autora okušao se u izradi valjane tipologije oblika stećaka već u 19. stoljeću. Đorđe Stratimirović napravio je tipologiju na temelju nekropole kod Kaknja, Petar Kaer oslanja se na dalmatinske stećke, Ćiro Truhelka dijeli stećke u pet, a potom u tri kategorije.³⁴ Nakon njih Alojz Benac predlaže tipologiju na temelju nekropola diljem Bosne i Hercegovine te dijeli stećke u dvanaest grupa: ploča, ploča s podnožjem, sanduk, sanduk s podnožjem, visoki sanduk, visoki sanduk s podnožjem, sarkofag, sarkofag s podnožjem, dvostruki sakofag s podnožjem, križina, križina s pločom i križina sa sandukom.³⁵ Sve gore navedene tipologije imale su nedostatke. Naime, neki od autora, kao što je Stratimirović, temeljili su svoju tipologiju na samo jednom lokalitetu na kojem nisu bili prisutni svi oblici stećaka, neki, poput Benca, nisu uzeli u obzir stojeće stećke, a pojedini su u stećke svrstavali i nišane koji ne spadaju u ovu skupinu spomenika.³⁶ Svi ovi oblici mogu se svrstati u dvije osnovne grupe - ležeći i uspravni stećci.³⁷ Ovu je podjelu prvi napravio Dimitrije Sergejevski. Već je spomenuto kako su osnovni oblici stećaka ploča, sanduk, sljemenjak, stup i križina.³⁸

Najstariji oblik stećka je ploča. U srednjem vijeku ukop pod pločom bio je poprilično uobičajen.³⁹ Stećak oblika ploče uglavnom je pravokutnog oblika i debljine ne manje od trideset centimetara. Osim pravokutnog oblika prisutni su i primjerci ploča čije kraće stranice završavaju polukružno, šiljasto ili u obliku višekuta (Slika 2).⁴⁰ Najstariji stećak oblika ploče datiran je u drugu polovicu 12. stoljeća, a položen je kao nadgrobni spomenik trebinjskom županu Grdi.⁴¹

³² Š. BEŠLAGIĆ, 1971, 73-76.

³³ S. GUNJAČA, 1955, 143-145.

³⁴ Š. BEŠLAGIĆ, 1972, 177-182.

³⁵ A. BENAC, 1967, 7-16.

³⁶ Š. BEŠLAGIĆ, 1972, 175-187.

³⁷ A. BENAC, 1967, 6-7.

³⁸ A. MILOŠEVIĆ, 1991, 6.

³⁹ D. LOVRENOVIĆ, 2009, 57.

⁴⁰ Š. BEŠLAGIĆ, 1972, 188-189.

⁴¹ A. MILOŠEVIĆ, 1991, 6.

Sljedeći oblik stećaka su sanduci. Prvi sanduci se javljaju sredinom 14. stoljeća i na njima se javljaju bogatiji ukrasi što se povezuje s povećanjem teritorija srednjovjekovne Bosne i njezinim gospodarskim jačanjem.⁴² Stećcima u obliku sanduka smatramo stećke više od trideset centimetara, dok one više od osamdeset centimetara smatramo visokim sanducima. Kod sanduka se, kao i kod ploča, radi o pravokutnom obliku, pri čemu kraće stranice mogu biti i polukružno, višekutno, šiljasto ili trapezoidno završene (Slika 3 i Slika 4).⁴³ Ovakav oblik stećka javlja se i u kombinaciji s postoljem, što će kasnije biti slučaj i sa sljemenjakom te ovaj oblik smatramo prijelaznim oblikom.⁴⁴

Sljemenjak je oblik koji se javlja početkom 15. stoljeća.⁴⁵ Njegove najizraženije karakteristike su gornji dio u obliku krova na dvije vode te donji dio sužen u odnosu na gornji. Sljemenjaci najčešće stoje na postolju, a javljaju se i u dvojnoj varijanti (Slika 5 i Slika 6). Upravo su sljemenjaci najukrašeniji oblik stećka i jedini koji na sebi nosi narativne scene poput lova, plesa u kolu, povorki i slično.⁴⁶

U zrelijoj fazi produkcije stećaka, odnosno sredinom 15. stoljeća, javljaju se uspravni oblici stećaka – stup i križina. Izrađivani su u raznim formama i ukrašavani tipičnim motivima sa stećaka.⁴⁷ Uspravni oblici (stupovi i križine) javljaju se posljednji, kako bi, prema nekim autorima, parirali sve prisutnijim muslimanskim spomenicima - nišanima.⁴⁸ Križine se javljaju u više varijanti (Slika 7). Velik broj križina ima donji krak duži, dok su preostala tri jednake dužine. Javljaju se i varijante s gornjim krakom dužim od poprečnih, a česta je i pojava proširenja na krajevima krakova. Na vrhuncu svoje izvedbe pojedine su križine poprimile antropomorfan oblik.⁴⁹ Glavna odlika križina njihova je visina. Pojedini primjerci, pogotovo hercegovački, prelaze 3 metra visine, a jedan od najvećih primjeraka je onaj iz Davidovića kod Bileća s visinom od 370 centimetara.⁵⁰

⁴² D. LOVRENOVIĆ, 2009, 58.

⁴³ Š. BEŠLAGIĆ, 1971c, 24-25.

⁴⁴ D. LOVRENOVIĆ, 2009, 59.

⁴⁵ D. LOVRENOVIĆ, 2009, 59.

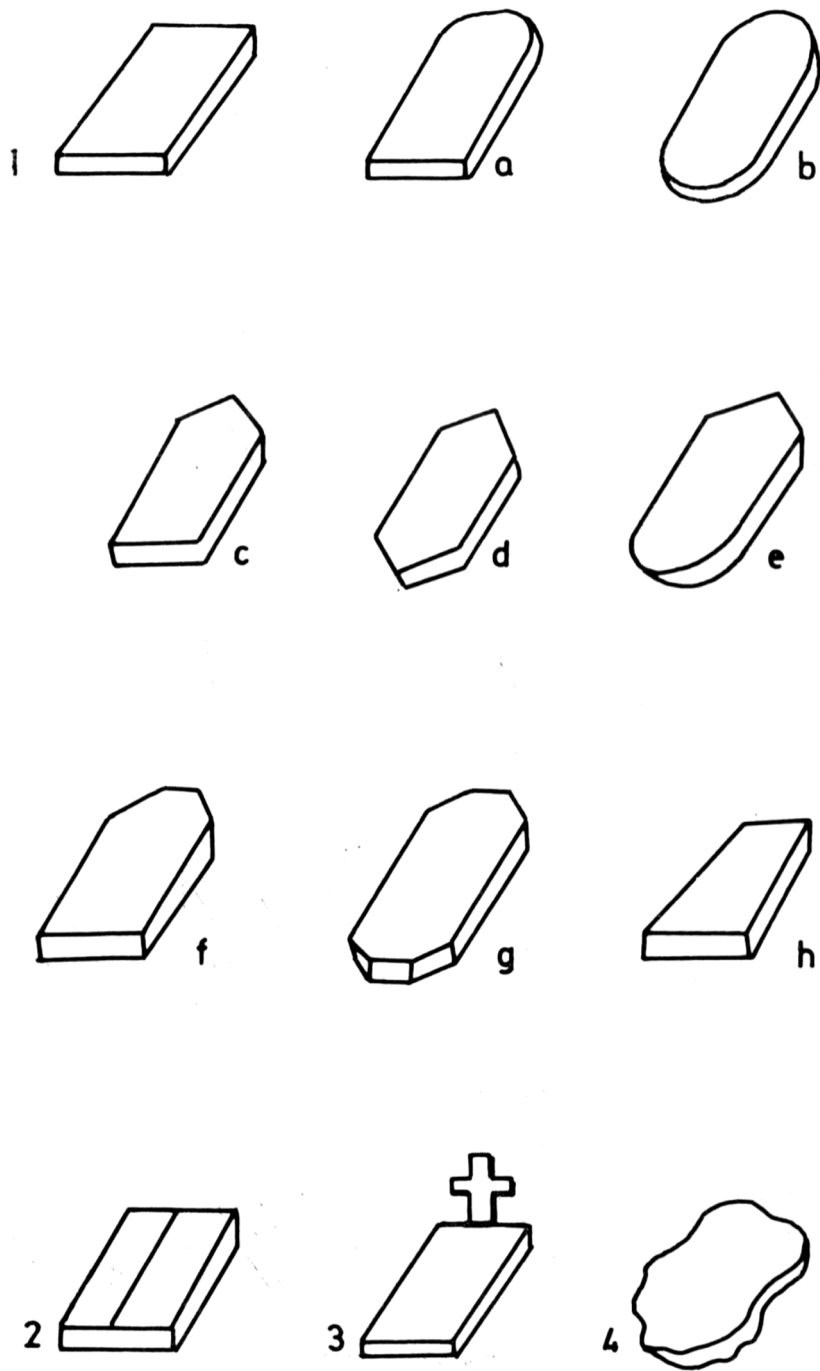
⁴⁶ Š. BEŠLAGIĆ, 1972, 192.-194.

⁴⁷ D. LOVRENOVIĆ, 2009, 60.

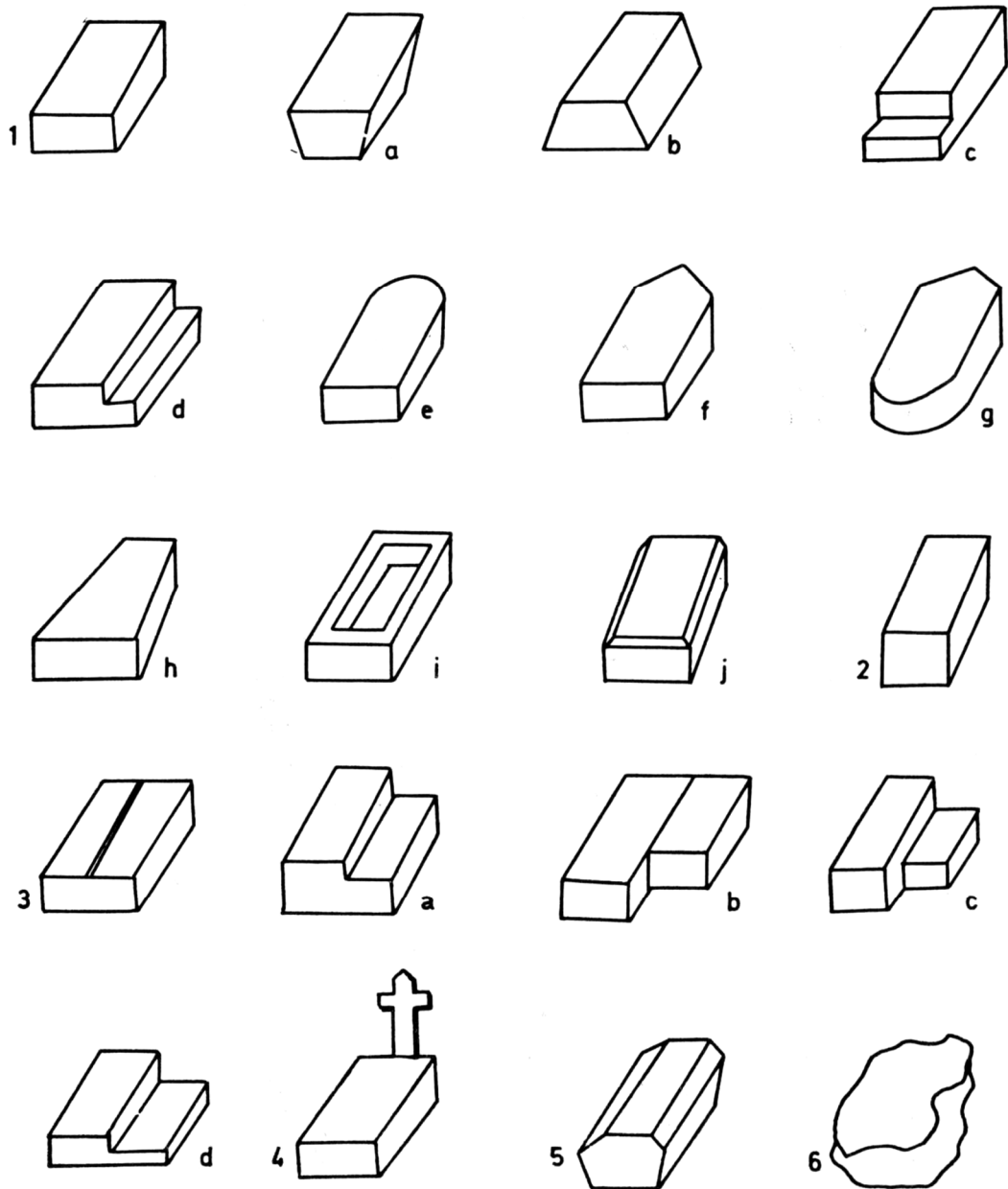
⁴⁸ A. MILOŠEVIĆ, 1991, 6-7.

⁴⁹ Š. BEŠLAGIĆ, 1971c, 29-30.

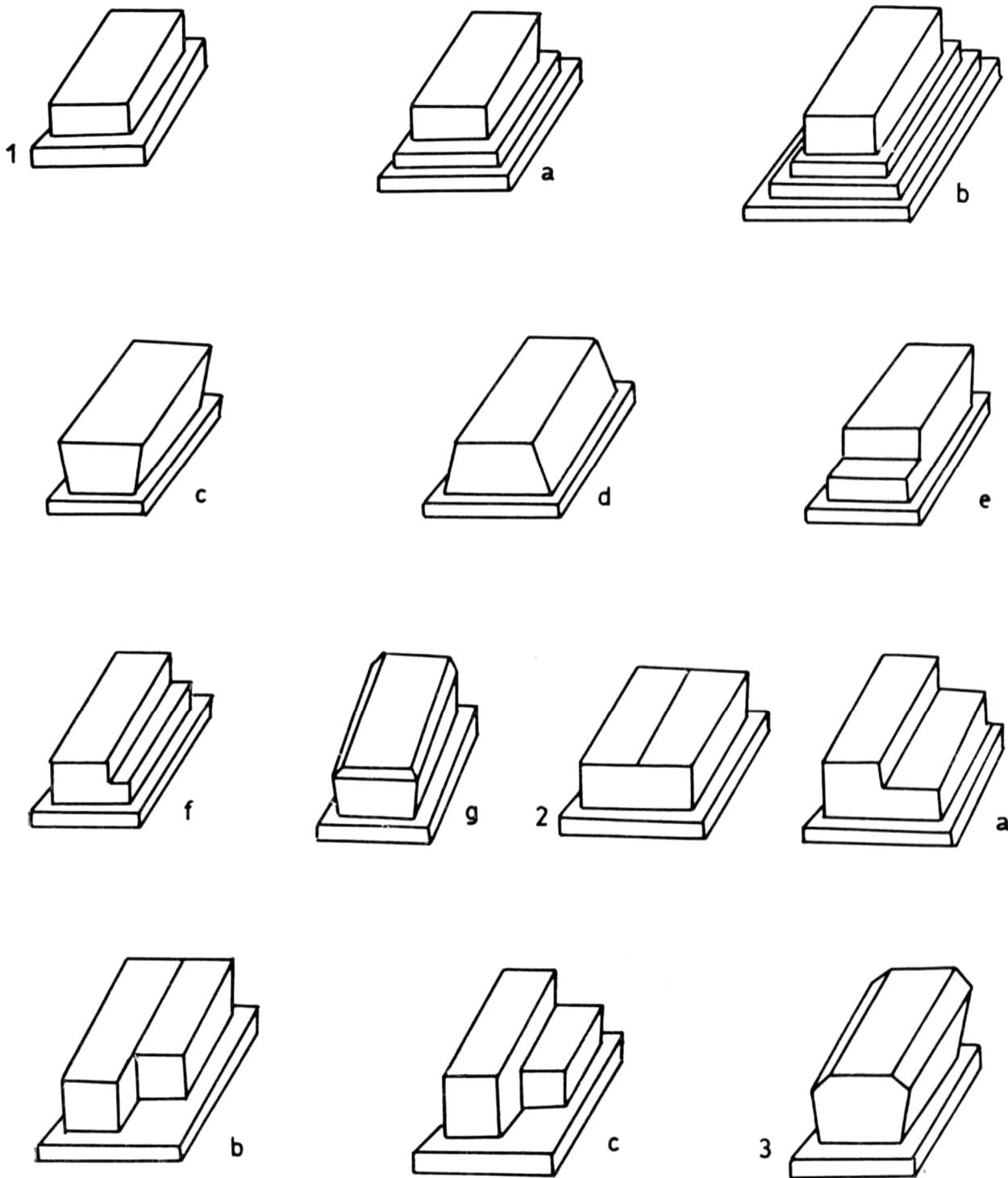
⁵⁰ Š. BEŠLAGIĆ, 1972, 196.

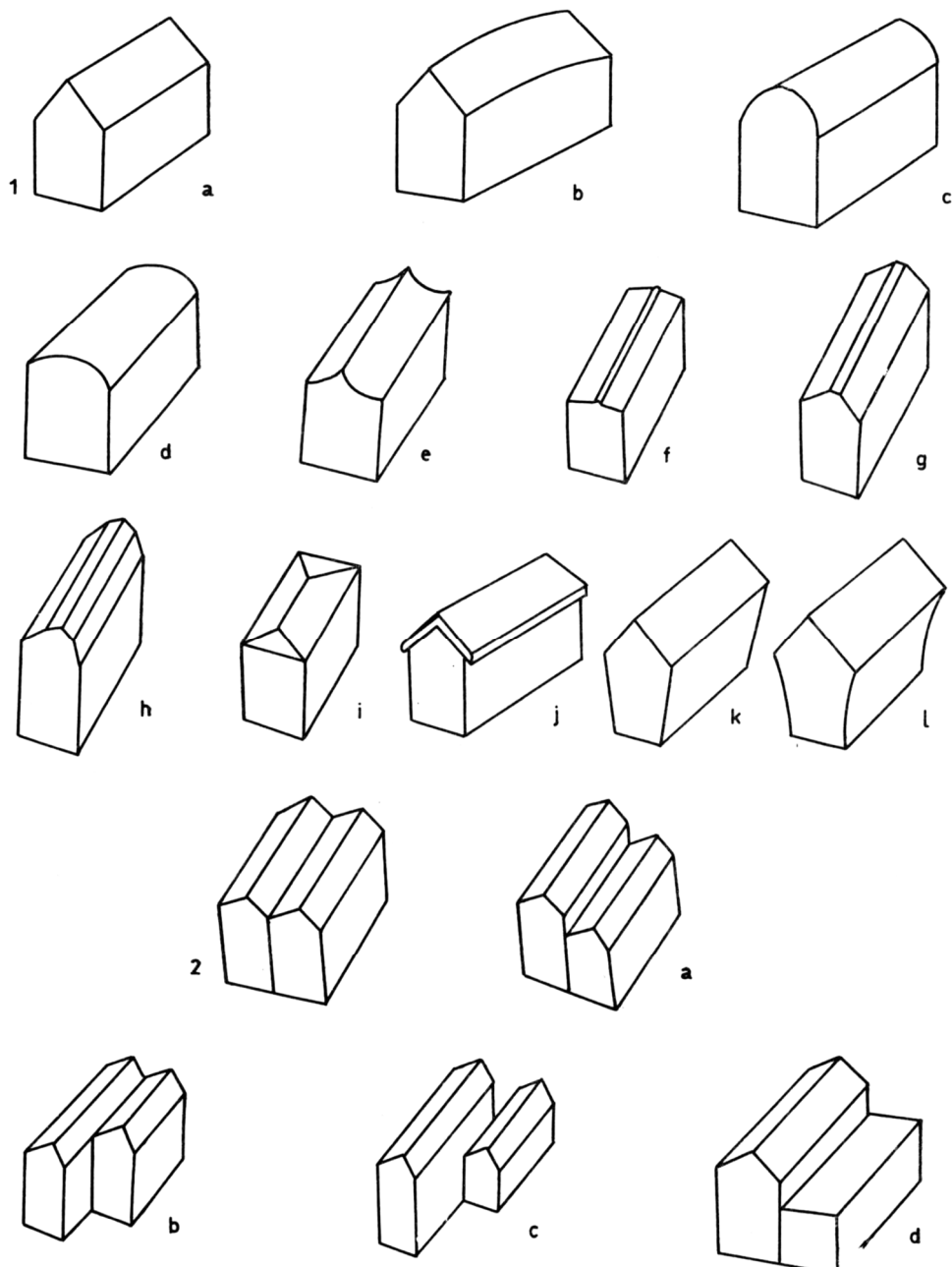
Slika 2. Oblici ploča (Š. Bešlagić, 1972, 203.)

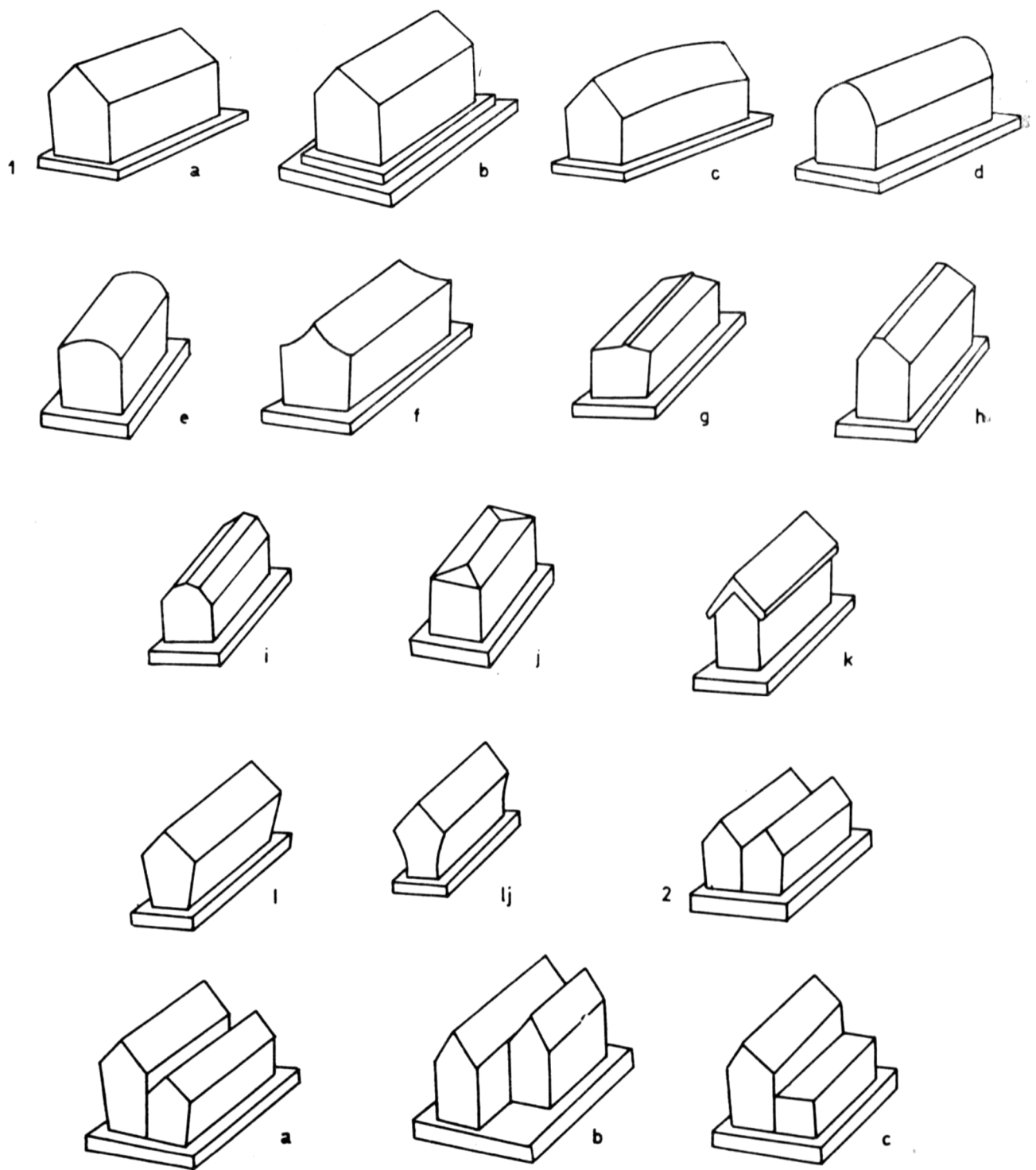
Slika 3. Oblici sanduka (Š. Bešlagić, 1972, 204.)

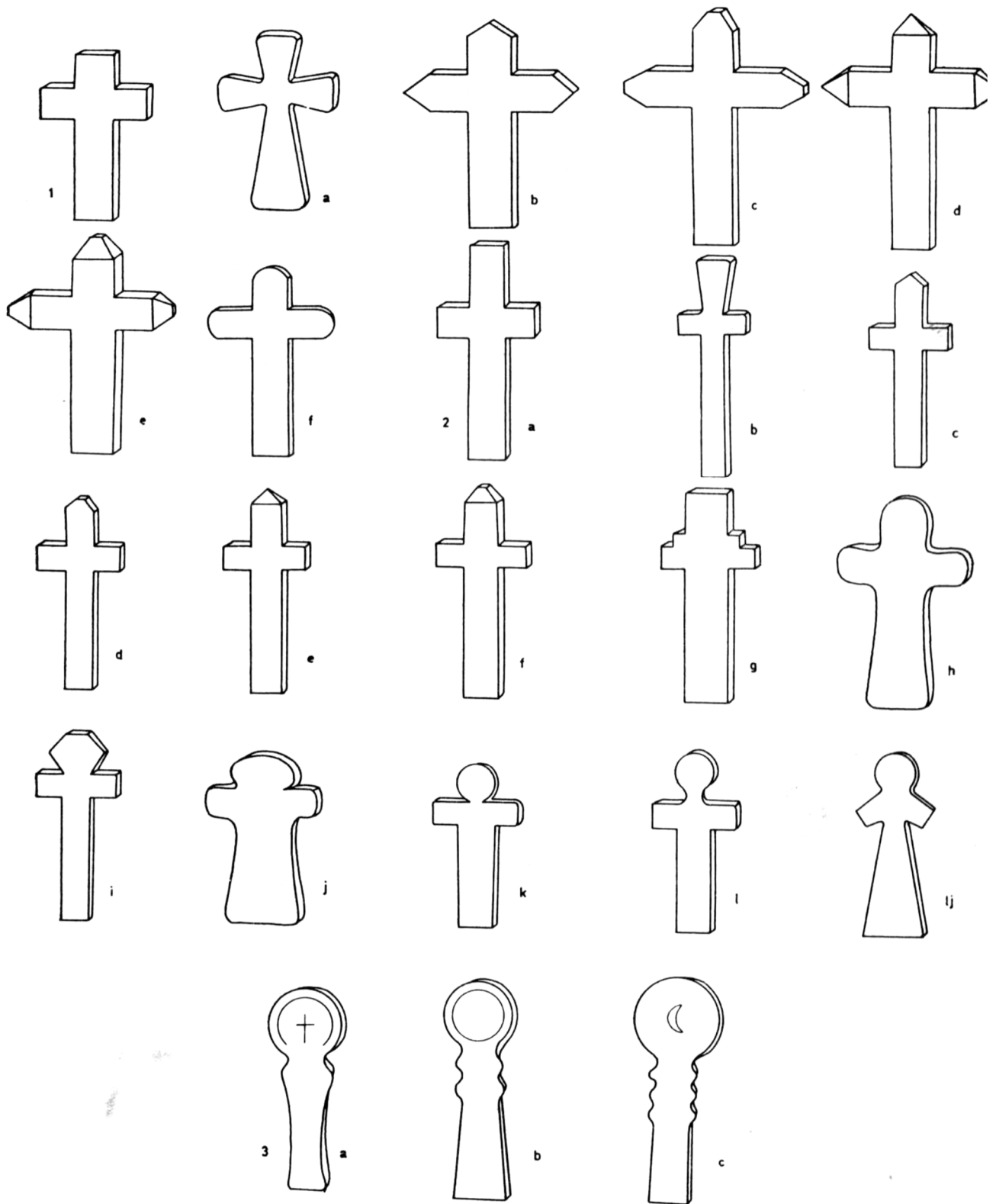
Slika 4. Oblici sanduka s postoljem (Š. Bešlagić, 1972, 205.)

Slika 5. Oblici sljemenjaka (Š. Bešlagić, 1972, 206.)

Slika 6. Oblici sljemenjaka na postolju (Š. Bešlagić, 1972, 207.)

Slika 7. Oblici križina (Š. Bešlagić, 1972, 209.)

Prethodno je navedeno kako je jedna od najistaknutijih značajki stećaka raznovrsnost njihovih oblika. Druga njihova najizraženija osobina su svakako ukrasni motivi. Ornamentika na stećcima varira od područja do područja. Kategorizaciji reljefa na stećcima najviše je pridonijela Marian Wenzel. Wenzel je katalogizirala motive s više od tri tisuće stećaka i podijelila ih u osamnaest kategorija.⁵¹ Iako je na području Cetinske krajine jako mali postotak stećaka ukrašen, stećci središnjeg prostora Bosne i Hercegovine jako su bogati ukrasima.⁵²

Geometrijski motivi na stećcima mogu se javljati u tri varijante. Prva varijanta su geometrijski reljefi čija je uloga podjela prostora, zatim se javljaju kao oznaka za broj ukopanih pod stećkom (na primjer traka koja dijeli stećak na dva dijela može označavati mjesto dvojnog ukopa) (Slika 8) ili takvi motivi mogu dijeliti stećak na četiri ukrasna polja.⁵³ Od geometrijskih su motiva najčešći jednostavni linearni urezi i cik-cak trake.⁵⁴

Još jedan čest ukras na stećcima su bordure. To su rubni ukrasi koji su smješteni uz rubove stranica stećka, a unutar njih mogu se, i ne moraju, nalaziti narativni prikazi. Bordure se najčešće javljaju u obliku valovitih linija, spiralnih traka ili ih čini niz krugova koji su ispunjeni rozetama (Slika 9).⁵⁵

Arhitektonski motivi na stećcima javljaju se u dvije inačice. Prva od njih je prikaz građevina na stećku a druga su arhitektonski elementi koji ukrašavaju stećak na način da on sam izgleda kao građevina.⁵⁶ Najčešći arhitektonski ukrasi pronalaze se u vidu niza stupova s polukružnim i šiljastim lukovima koji ukrašavaju bočne strane stećaka (Slika 10).⁵⁷

Među najzastupljenije motive na stećcima ubraja se motiv križa. Križ se javlja u puno varijanti (Slika 11), od križa s jednakim krakovima, križa s donjim krakom dužim, malteškog križa, tau križa ili križa s dodatkom vinove loze.⁵⁸

Motiv polumjeseca (Slika 12) javlja se samostalno ili u raznim kompozicijama s rozetama i jako je čest motiv na svim oblicima stećaka.⁵⁹

Još jedan uobičajen motiv na stećcima su rozete. Rozete (Slika 12) se javljaju u kombinaciji s polumjesecom ili samostalno u jednostavnijim i složenim oblicima. Najjednostavniji oblik rozete je rozeta s četiri zrake unutar kruga, dok je najsloženija dvostruka rozeta.⁶⁰

⁵¹ M. WENZEL, 1965, 12.

⁵² J. POKLEČKI- STOŠIĆ, 2008, 20-24.

⁵³ M. WENZEL, 1965, 19.

⁵⁴ N. MILETIĆ, 1982, 38.

⁵⁵ M. WENZEL, 1965, 31.

⁵⁶ M. WENZEL, 1965, 55.

⁵⁷ N. MILETIĆ, 1982, 40.

⁵⁸ M. WENZEL, 1965, 91-93.

⁵⁹ N. MILETIĆ, 1982, 59.

⁶⁰ M. WENZEL, 1965, 145.

Na nekim se stećcima mogu pronaći udubljenja na gornjoj plohi kombinirana motivom obruča. Pretpostavlja se da su takva udubljenja služila ili za ostavljanje hrane pokojniku ili kao mjesta na koja se skupljala kišnica da pokojnik ne bude žedan.⁶¹

Motivi iz biljnog (Slika 13) i životinjskog (Slika 14) svijeta krase jako puno stećaka i na njima se javljaju motivi vinove loze, stabla, jabuke, jelena, zmija, psa, ptice, mističnih bića i tome slično. Jedan od najčešćih takvih motiva je vinova loza koja se javlja često u kombinaciji s križem, dok se grozd javlja u kombinaciji s volutama i spiralama.⁶² Veliku ulogu ima i prikaz stabla koji često ima simboliku drva života, a povezuje se i uz sađenje voćke iznad groba mladića, što je običaj koji je bio prisutan u Bosni i Hercegovini.⁶³

Prikazi sa životinjama često su dio narativnih scena. Od životinja javljaju se najviše jelen, ptica, pas, zmija te mistična bića. Ptice se mogu naći kao samostalan motiv, no češće kao dvije ptice koje stoje sa svake strane nekog drugog motiva, na primjer mača, štita ili križa.⁶⁴ Pas je motiv koji se javlja kao dio scene lova u pratnji lovaca, a skupa s njim javlja se i jelen, koji se može javljati i u samostalnoj varijanti ili pak u kombinaciji s prikazom kola. Scena lova (Slika 15) najčešće izgleda tako da skupina lovaca love vepra ili medvjeda kopljima ili love jelena lukom i strijelom. Ovakvi su prikazi prisutni na cijelom području rasprostiranja stećaka. Konj se najčešće javlja bez jahača ili u varijanti gdje ga jedna osoba vodi i hoda ispred njega.⁶⁵

Umjetnost na stećcima dala nam je uvid u neke od običaja tog razdoblja. Tako, primjerice, prikaz posmrtnog kola govori o načinu opraštanja od pokojnika. Kolo (Slika 16) se javlja u tri oblika. Može biti muško, žensko ili miješano kolo, a broj plesača varira od tri do dvanaest. Plesači imaju ili spojene ruke ili ruku drže na ramenu plesača do sebe.⁶⁶ Ljudski likovi javljaju se u još nekoliko varijanti. Prikaz žene čest je između životinja, u kolu, između konjanika ili uz pokojnika. Muškarci se javljaju samostalno u stavu oranta ili kao likovi koji nose oružje. Također se javljaju u kolu, scenama lova ili viteških turnira.⁶⁷ Osim cijelih figura prisutni su motivi i pojedinih dijelova ljudskog tijela. Glava (Slika 17) se, primjerice, javlja na križu gdje križ služi kao zamjena za tijelo. Ruka (Slika 18) je rasprostranjena po cijelom području rasprostiranja stećaka, a prikazana je savijena u laktu i drži neki predmet ili je šaka jednostavno stisnuta.⁶⁸

⁶¹ M. WENZEL, 1965, 129.

⁶² M. WENZEL, 1965, 203.

⁶³ M. WENZEL, 1965, 207-208.

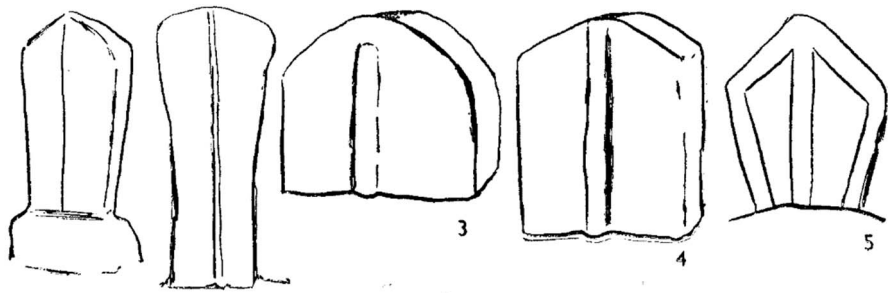
⁶⁴ M. WENZEL, 1965, 253.

⁶⁵ M. WENZEL, 1965, 257-258, 397.

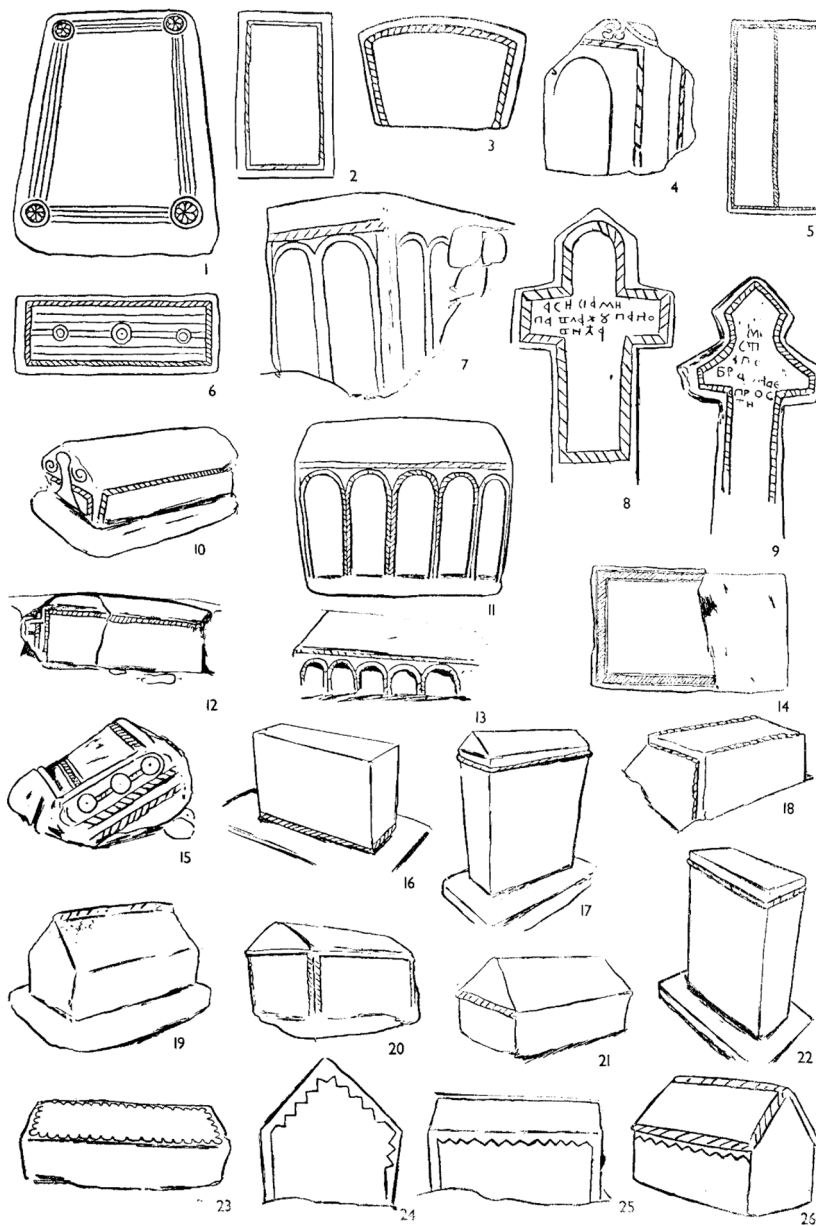
⁶⁶ M. WENZEL, 1965, 347.

⁶⁷ M. WENZEL, 1965, 308-309.

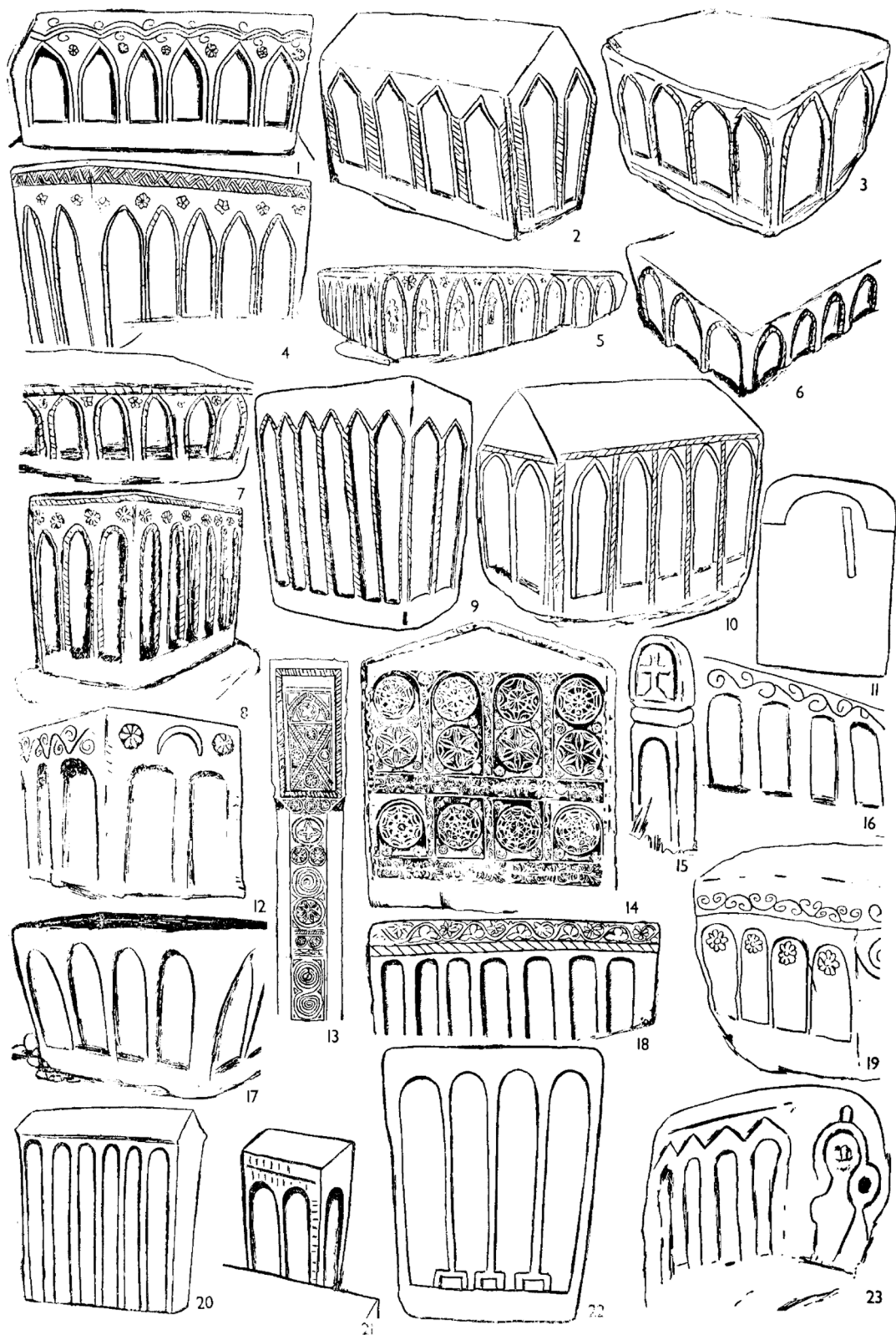
⁶⁸ M. WENZEL, 1965, 291, 307.

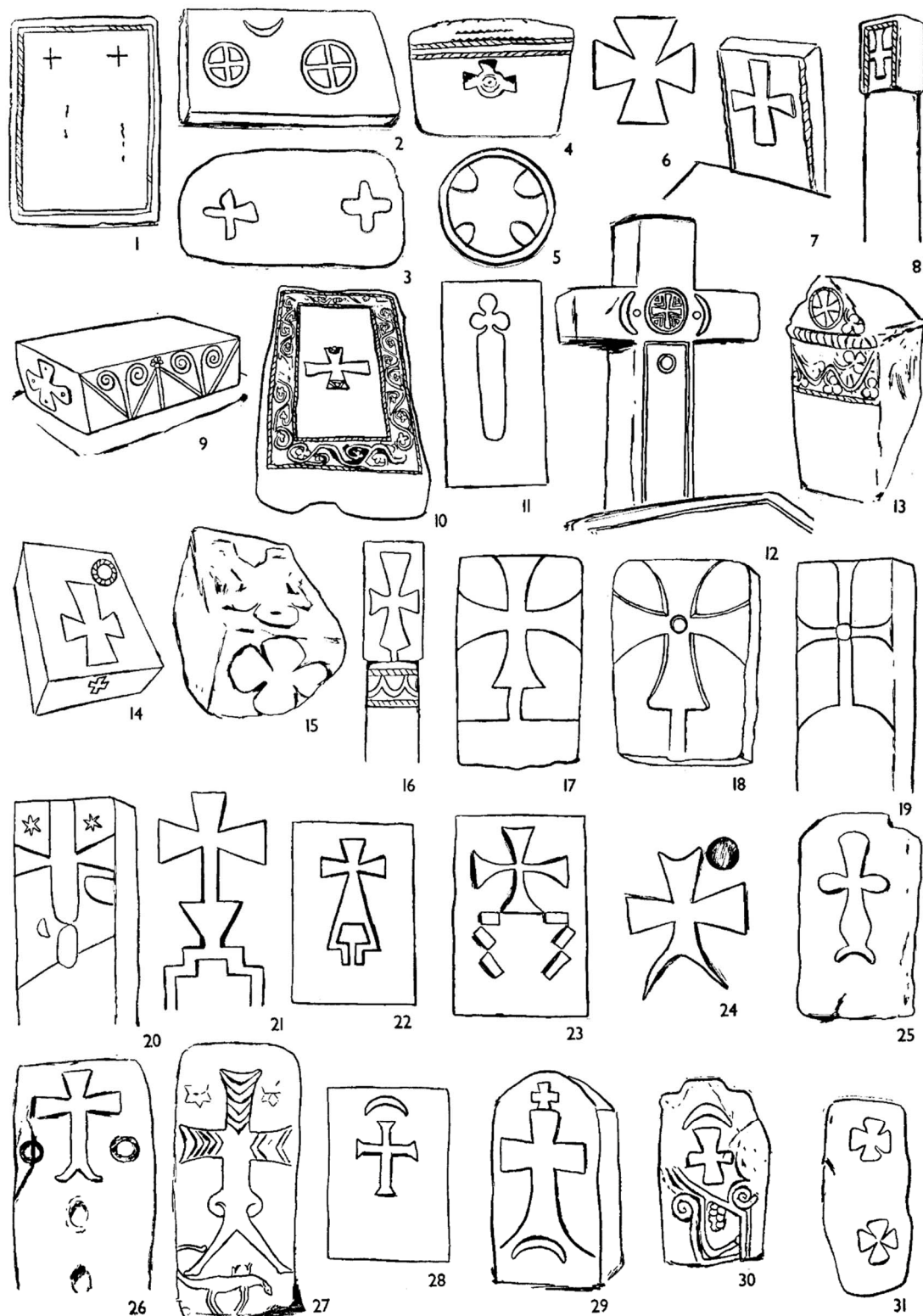
Slika 8. Stećci linijom podijeljeni na dva dijela (M. Wenzel, 1965, 25.)

Slika 9. Primjeri bordura na stećcima (M. Wenzel, 1965, 37.)

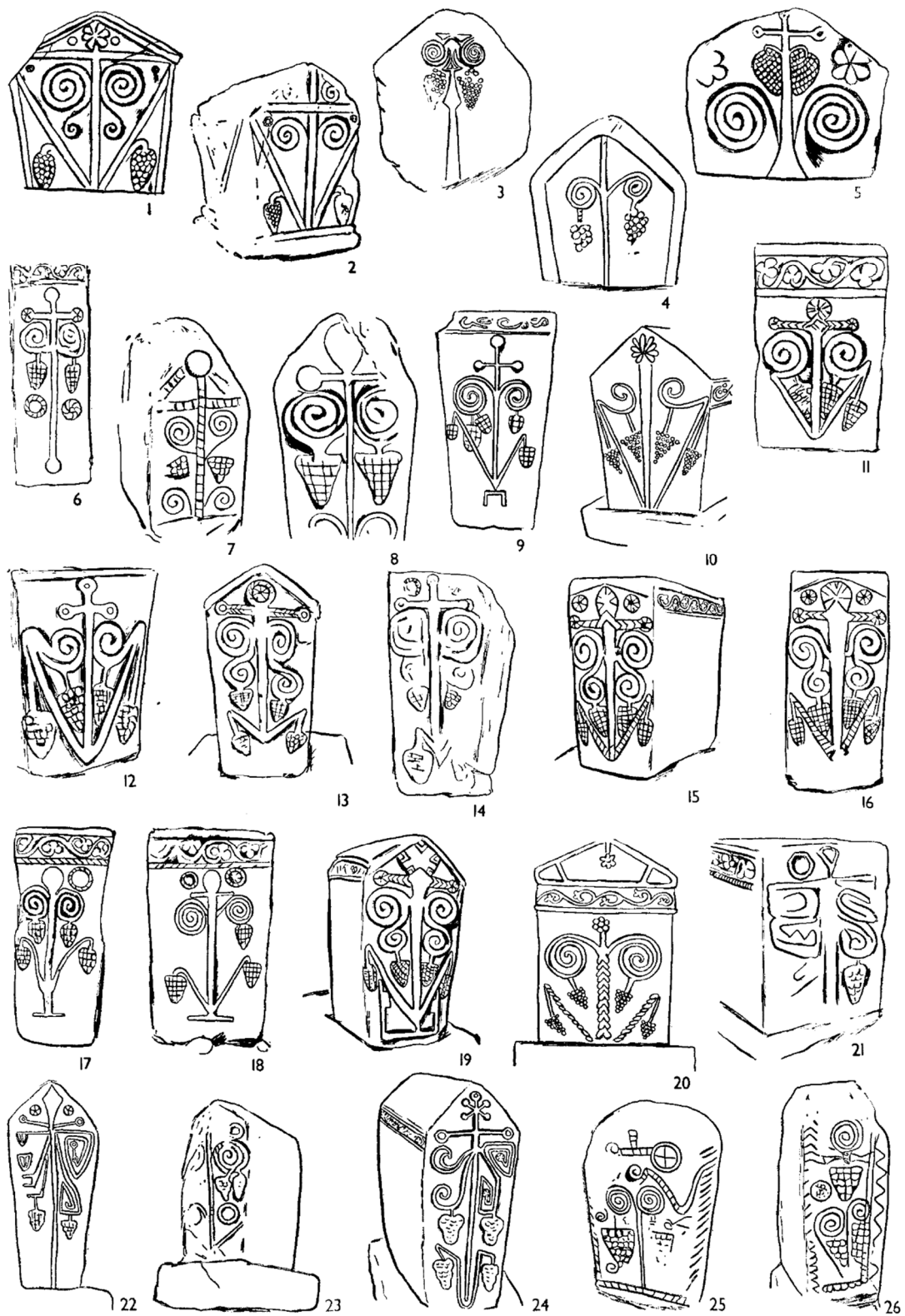
Slika 10. Primjeri arhitektonskih motiva na stećcima (M.Wenzel, 1965, 60.)

Slika 11. Primjeri motiva u obliku križa na stećcima (M. Wenzel, 1965, 103.)

Slika 12. Primjeri motiva polumjeseca i rozete i na stećcima (M. Wenzel, 1965, 150.)

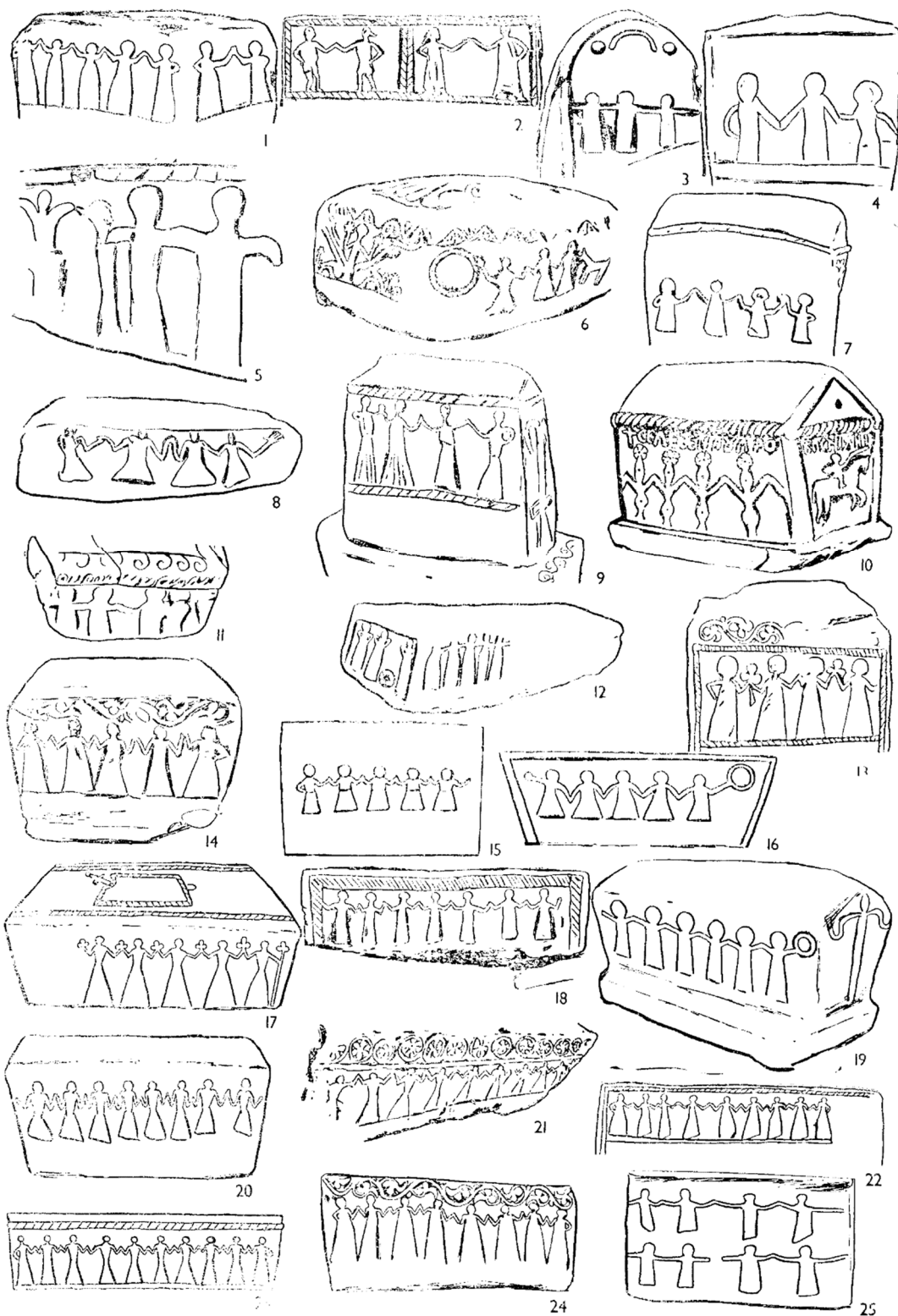
Slika 13. Vegetabilni motivi na stećcima (M. Wenzel, 1965, 215.)

Slika 14. Životinjski motivi na stećcima (M. Wenzel, 1965, 271.)

Slika 15. Scene lova na stećcima (M.Wenzel, 1965, 405.)

23 Stećci

Slika 16. Scena plesa u kolu na stećcima (M. Wenzel, 1965, 353.)

Slika 17. Prikaz ruke na stećcima (M.Wenzel, 1965, 303.)

Slika 18. Prikazi glave na stećcima (M.Wenzel, 1965, 319.)

Rasprostranjenost stećaka na ovako velikom prostoru dovodi do puno nesuglasica po pitanju njihove kulturne pripadnosti. Do danas se lome koplja oko njihova pravog značaja. Iz bujice ideja i zaključaka tijekom povijesti ističu se dvije teorije o njihovoj pripadnosti, a to su etnička i religijska.

Već u 19. stoljeću grupa autora usuglasila se oko bogumilske pripadnosti stećaka. Pobornici te ideje bili su Athur Evans, Johan Asboth, Ćiro Truhelka i Đuro Baslerkao te Alojz Benac. Njihova teza počiva na činjenici da se dio prostora na kojem se rasprostiru stećci, podudara s prostorom srednjovjekovne Crkve bosanske. Iako je činjenica da je krahom vlasti Arpadovića u Bosni stvoreno tlo za nastanak takve religijske tvorbe i ona je kao takva postojala, također je činjenica i da se stećci nastavljaju proizvoditi i nakon nestajanja bogumilstva padom Bosne pod Osmanlije 1463. godine.⁶⁹

Teorije o etničkoj pripadnosti i danas su aktualne, a možda najpoznatija je vlaška teorija. Začetnici vlaške teorije su M. Wenzel i B. Hrabak. Svoju teoriju potkrijepili su datiranjem rijetkih stećaka pomoću imena povijesno poznatih osoba. U novije vrijeme zagovornik ove teorije je i Ante Milošević. Ante Milošević navodi da su groblja sa stećcima u velikoj većini smještena dalje od tada poznatih groblja i utvrda gdje se odvijala većina života. To bi moglo upućivati na pripadnost stećaka nekom novom etnicitetu koji se u to vrijeme doseljava na prostor oko Cetine i dalje u zaleđe. U prilog njegovoj tezi idu i rezultati antropološke analize ostataka gdje je uočljivo da ostaci pripadaju takozvanom dinarskom, to jest vlaškom tipu. Iz pisanih izvora vidljivo je da su Vlasi imali poseban položaj u društvu. Takvi su primjeri Zakon za cetinske vlahe iz 1436. godine i darovnica kralja Ludovika iz 1345. kojoj se Ivanu Nelipiću daruju posjedi, a spominju se dva etniciteta na području Cetinske krajine - Hrvati i Vlasi.⁷⁰ Kako je već spomenuto, Vlasi su uživali posebne simpatije kod kneževa zbog svojeg vojnog i trgovačkog značaja te su im često i darivani posjedi, pa nije teško zamisliti kako jedan dobrostojeći Vlah na svom grobu ima vidljivi spomenik - stećak.⁷¹

Na nekim područjima javlja se posebna vrsta stećaka, a to su sljemenjaci dalmatinskog tipa. Zauzimaju dio Imotske krajine, okolice Livna, Duvna, Kupresa i dio Cetinske krajine. Njihova karakteristika je gornja ploha ukrašena dvjema ukrižanim trakama koje ju dijele na trokute unutar kojih se nalaze motivi zvijezda, križeva, mjeseca, mačeva i štitova, a sve skupa je okruženo bogatom bordurom. Od narativnih su scena najčešće scena lova, viteških turnira ili scena s kolom. Unatoč bogato dokumentiranoj ornamentici mnogi su reljefi s vremenom stradali.⁷² Pojava određenih karakteristika na stećcima na određenim područjima, kao što su stećci dalmatinskog tipa, svjedoči o etničkoj raznovrsnosti na sveukupnom području rasprostiranja stećaka. Budući da su srednjovjekovni sukobi jednako utjecali na

⁶⁹ N. BUDAK, 2008, 30.

⁷⁰ A. MILOŠEVIĆ, 1991, 8.

⁷¹ I. ALDUK, 2008, 47.

⁷² I. ALDUK, 2008, 47-54.

sve prisutne etnicitete, može se zaključiti da su stećci ipak zajednički spomenici koji ne ovise o etničkoj i vjerskoj slici, nego isključivo o financijskim mogućnostima pojedinaca.⁷³

⁷³ I.ALDUK, 2008, 54.

5. NALAZIŠTA STEĆAKA U CETINSKOJ KRAJINI

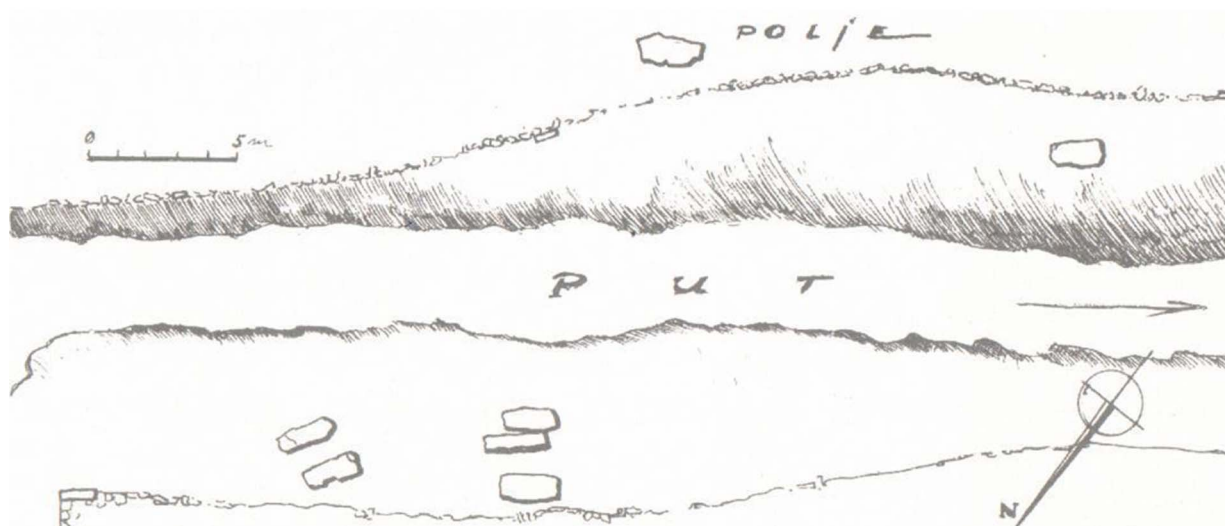
Stećke uz rijeku Cetinu možemo podijeliti u dvije skupine. Stećci koji se nalaze uz gornji tok rijeke uglavnom su u obliku ploče i sanduka te su jako slabo ukrašeni. Stećci srednjeg toka Cetine bogatijeg su ukrasa i pojedini, pogotovo s područja oko Trilja, vežu se uz imotske, a preko njih i uz hercegovačke stećke. Ukupno u Cetinskoj krajini imamo potvrđen 61 položaj sa stećcima, a njihov pregled donosim u nastavku.

5.1. Kijevo- Bačićev vinograd

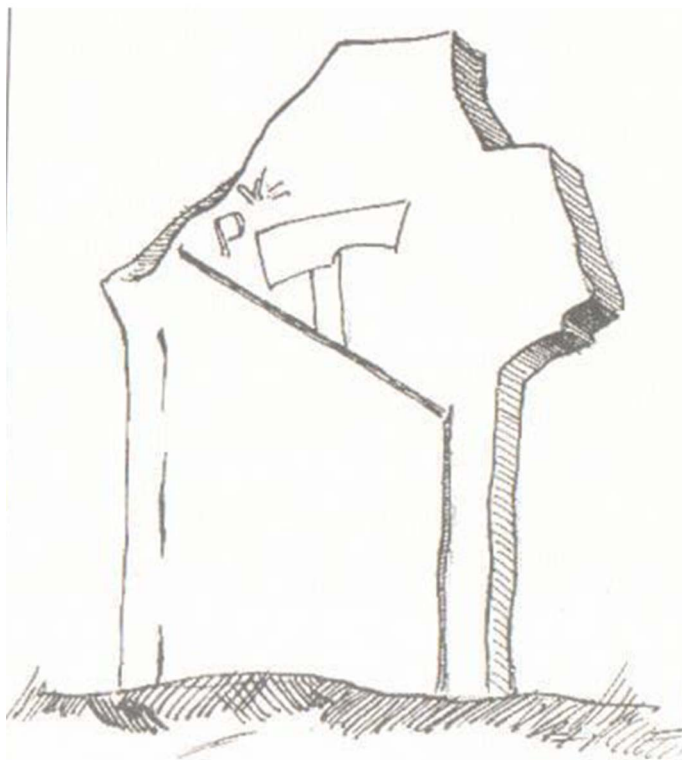
Nalazište se nalazi raštrkano uz obje strane prometnice koja je nekada vodila od Vrlike prema Kninu, što je vidljivo iz tlocrta (Slika 19). Stjepan Gunjača je pri obilasku terena zabilježio jedanaest stećaka.⁷⁴ Danas je na položaju vidljivo devet stećaka od kojih su osam ploča i jedna križina s motivom sjekire (Slika 20). Pod stećcima nije bilo grobnih nalaza.⁷⁵

⁷⁴ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 63.

⁷⁵ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 68.

Slika 19. Tlocrt položaja Bačićeva vinograda (A. Milošević, 1998, 63.)

Slika 20. Križina s motivom sjekire na položaju Bačićeva vinograda (A. Milošević, 1998, 63.)

5.2. Kijevo- Gradina sv. Mihovila

Nalazište se nalazi na prapovijesnom platou, to jest na gradini u Kijevu u blizini crkve sv. Mihovila. Lujo Marun spominje da je na ovom lokalitetu bilo petnaestak stećaka. Od grobnih nalaza pronađena je samo jedna ostruga datirana u kasni srednji vijek.⁷⁶ U novijoj literaturi spominju se samo dva preostala stećka, no ne navodi se kojeg su tipa.⁷⁷

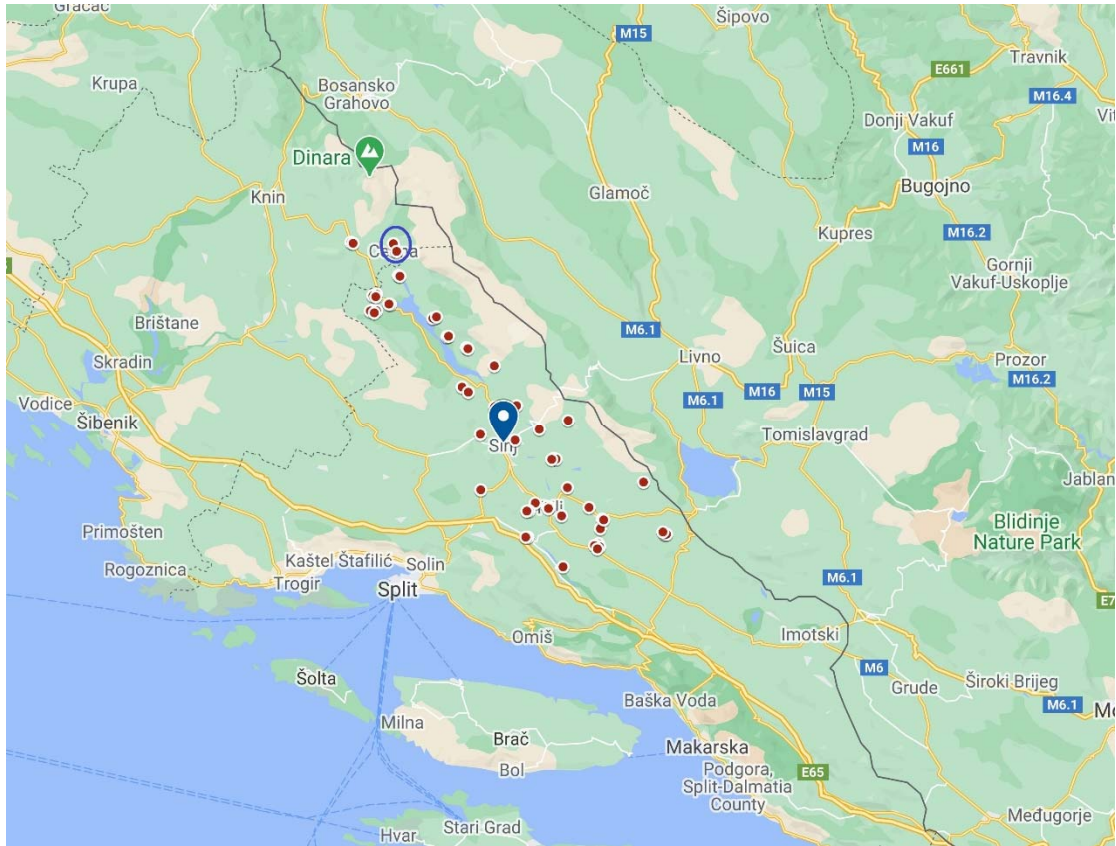
5.3. Cetina- Bare

Lokalitet se nalazi južno od crkve Sv. Spasa, nedaleko od Pločatog mosta. Pronađen je jedan neukrašeni stećak tipa sljemenjak. Istraživanja ispod stećka otkrila su jedan ukop u grobu konstruiranom od kamenih ploča, bez grobnih nalaza.⁷⁸

⁷⁶ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 68.

⁷⁷ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 74.

⁷⁸ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 68.

Slika 21. Položaj sela Cetina (Podloga: Google maps; 9. 3. 2021.)

5.4. Cetina- Preočansko groblje

Groblje se nalazi u selu Cetina. Po novim podacima na tom položaju nalaze se jedan sljemenjak, pet ploča i četiri križine.⁷⁹ Pretpostavlja se da su nadgrobne ploče, korištene za izgradnju Pločatog mosta, zapravo prenesene s ovog položaja te da je ovaj položaj zapravo imao puno više stećaka. Za Pločati most upotrijebljene su ukupno trideset i tri ploče od kojih su samo dvije ukrašene križevima. Na stećcima s Preočanskog groblja ne spominje se ukras.⁸⁰

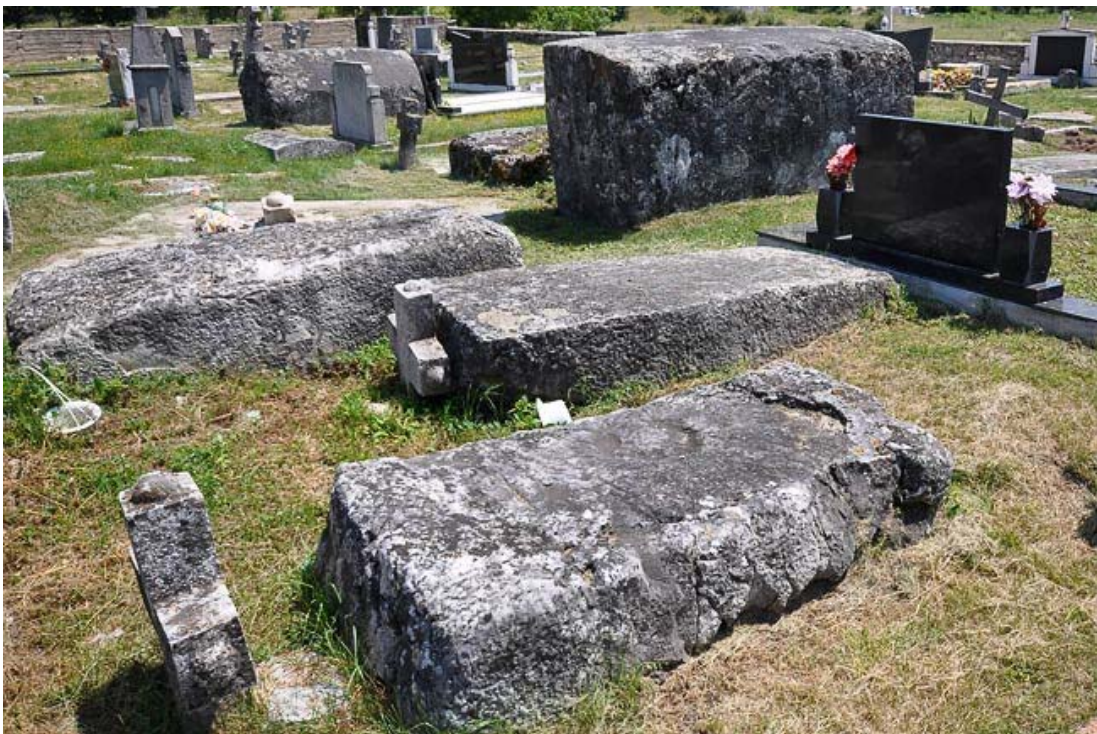
5.5. Cetina- Crkva Sv. Spasa

Krajem 19. stoljeća Lujo Marun započinje istraživanja u okolici crkve Sv. Spasa, lokaliteta na izvoru Cetine u istoimenom selu. Nažalost, zbog vjerskih neslaganja morao je prekinuti svoj rad, a ozbiljna sustavna istraživanja ovog lokaliteta započeta su tek završetkom Drugog svjetskog rata

⁷⁹ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 74.

⁸⁰ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 80.

zahvaljujući Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika.⁸¹ Lokalitet se nalazi ispod brda Kapnica gdje je pronađen kamenolom u kojem se vadio kamen za izradu stećaka, što je dokazano nekolicinom započetih i nedovršenih kamenih gromada pronađenima upravo u kamenolomu. Groblje uokolo crkve Sv. Spasa (Slika 24) najveće je istraživano groblje te vrste s oko osamsto pedeset stećaka, uglavnom u vidu monolitnih ploča i nekolicine sanduka (Slika 22, Slika 23). Unatoč velikom broju stećaka ukraši su pronađeni na samo dvadeset i sedam. Radi se o jednostavnim ukrasima poput rozeta, križeva i polumjeseca.⁸²

Slika 22. Stećci s groblja uz crkvu Sv. Spasa (<https://www.hkv.hr/reportae/lj-krinjar/5655-reportaa-starohrvatska-crkva-svetog-spasa-na-izvoru-rijeka-cetine.html>) (9. 3. 2021.)

⁸¹ D. JELOVINA, 1990, 36-41

⁸² A. MILOŠEVIĆ, 1998, 82.

Slika 23. Stećci s groblja uokolo crkve Sv. Spasa (<https://www.hkv.hr/reportae/lj-krinjar/5655-reportaa-starohrvatska-crkva-svetog-spasa-na-izvoru-rijeka-cetine.html>) (9. 3. 2021.)

Slika 24. Istraživanje groblja uokolo crkve Sv. Spasa (M. Petrinec, 1996, 8.)

Sustavna ukapanja pokojnika tijekom dužeg vremena, kao i različita obilježavanja grobnih oznaka i samih ukopa od strane istraživača, dovela su do komplikacija pri povezivanju stećaka i samih ukopa ispod njih. Način pokapanja uglavnom je uniforman, uglavnom se pokapaju pod nepravilnim pločama, s ispruženim rukama uz tijelo, a najčešći tip nalaza su trojagodne naušnice.⁸³ U nastavku slijede nalazi iz grobova koji su pripisani stećcima pod kojima su nađeni.

5.5.1. Grob 74

Grob pod stećkom u kojem je pokojnik položen u smjeru sjever-jug. Grob je pokriven pločama nepravilnih rubova, a uspravne postavljene ploče omeđuju grobnu raku. U grobu je pronađen ugarski srebrni novac iz 14. stoljeća (Slika 25).⁸⁴

Slika 25. Sv. Spas, novac iz groba 74 (M. Petrincec, 1996, 16.)

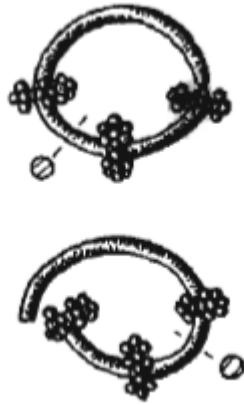
5.5.2. Grob 430

U literaturi se navodi da je ukop pod stećkom, no nije navedena vrsta. Pokojnik je položen u smjeru istok-zapad, na leđima, s rukama položenima uz tijelo. Grob je obložen pločama nepravilnog oblika. Pronađen je par karičica s tri koljenca.⁸⁵

⁸³M. Petrincec, 1996, 7.

⁸⁴M. Petrincec, 1996, 16.

⁸⁵M. Petrincec, 1996, 37.

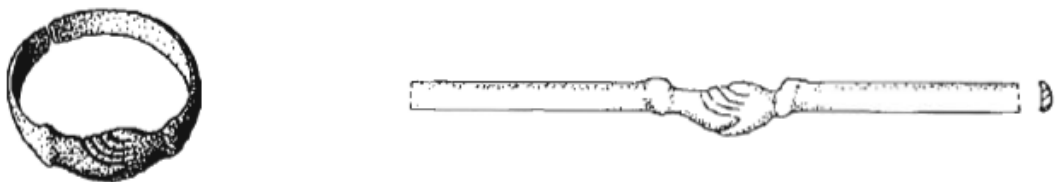
Slika 26. Sv. Spas, karičice iz groba 430 (M. Petrinec, 1996, 37.)

5.5.3. Grob 437

Ukop je pod stećkom. Pokojnik je položen u smjeru sjeveroistok-jugozapad. Grob je obložen okomito postavljenim pločama nepravilnog oblika, a u njemu se nalaze dislocirane kosti više pokojnika.⁸⁶

5.5.4. Grob 503

Ukop je pod stećkom. Pokojnik je položen u smjeru sjeveroistok-jugozapad. Grob je obložen nepravilnim manjim kamenjem. Jedini grobni nalaz je prsten rađen od lijevanog srebra na jednoj strani ukrašen motivom sklopljenih ruku (Slika 27).⁸⁷

Slika 27. Sv. Spas, prsten iz groba 503 (M. Petrinec, 1996, 42.)

⁸⁶ M. PETRINEC, 1996, 37.

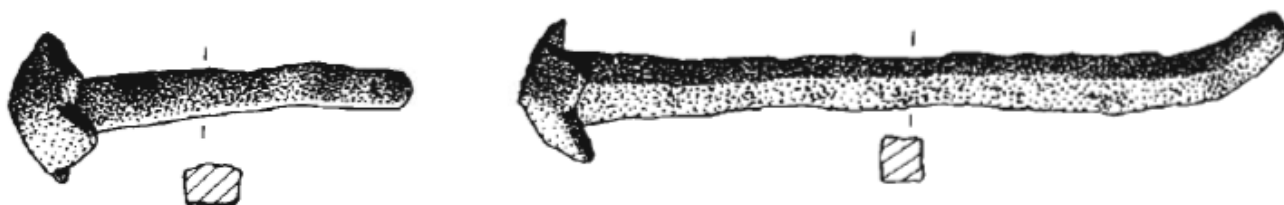
⁸⁷ M. PETRINEC, 1996, 41.

5.5.5. Grob 545

Ukop je pod monolitnom pločom. Pokojnik je položen u smjeru istok-zapad. Stranice groba omeđene su okomito postavljenim kamenim pločama. Pronađeni su ostaci sedam osoba skupa s nalazom brončanog savijenog limenog prstena.⁸⁸

5.5.6. Grob 552

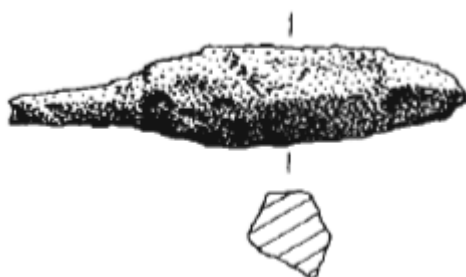
Ukop je u neobloženoj grobnoj raci ispod stećka, pronadjeni su ostaci dviju osoba od kojih su kosti jedne dislocirane. Od grobnih nalaza pronadjena su dva čavla (Slika 28).⁸⁹

Slika 28. Sv. Spas, čavli iz groba 552 (M. Petrinec, 1996, 46.)

5.5.7. Grob 554

Ukop je pod stećkom. Pronadjeni su ostaci dviju osoba od kojih su kosti jedne osobe dislocirane, dok je druga postavljena na leđa s rukama uz tijelo. Orijehtacija ukopa je istok-zapad. Uz ostatke pokojnika pronadjen je i vrh strelice (Slika 29).⁹⁰

Slika 29. Sv. Spas, vrh stelice iz groba 554 (M. Petrinec, 1996, 46.)

⁸⁸ M. PETRINEC, 1996, 46.

⁸⁹ M. PETRINEC, 1996, 46.

⁹⁰ M. PETRINEC, 1996, 46.

5.5.8. Grob 563

Ukop pod stećkom. Grob je obložen nepravilnim pločama. Od pet pokojnika jedan je položen na leđa s rukama ispruženim uz tijelo, dok su ostaci četiriju osoba dislocirani. Na ispruženom pojedincu pronađena su dva prstena - jedan od lijevanog srebra ukrašen kvadratima i rombovima te motivom sklopljenih ruku, dok je drugi prsten izrađen od bronce s rubovima ukrašenim točkicama.⁹¹

5.5.9. Grob 591

Ukop je pod stećkom s orijentacijom u smjeru jugoistok-sjeverozapad. Od tri ukopana pojedinca dva su dislocirana, dok je treći položen na leđa s jednom rukom na abdomenu. Uz pokojnike pronađeno je dugme od posrebrene bronce (Slika 30).⁹²

Slika 30. Sv. Spas, dugme iz groba 591 (M. Petrinec, 1996, 50.)

5.5.10. Grob 672

Ukop pod stećkom s orijentacijom u smjeru jug-sjever. Stranice groba obložene su nepravilnim kamenim pločama. Od šest ukopa pet ih je dislocirano, dok je preostali pokojnik položen na leđa s rukama uz tijelo. U grobu su pronađena tri prstena od savijenog brončanog lima ukrašena graviranjem⁹³

⁹¹ M. PETRINEC, 1996, 47.

⁹² M. PETRINEC, 1996, 50.

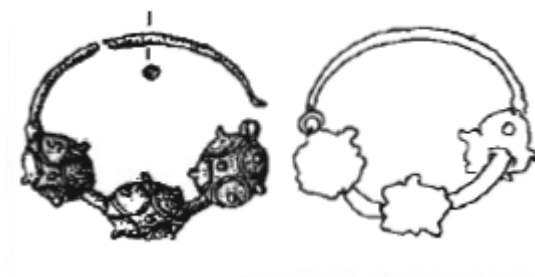
⁹³ M. PETRINEC, 1996, 58.

5.5.11. Grob 834

Ukop je pod stećkom s orijentacijom istok-zapad. Stranice groba obložene su okomito postavljenim nepravilnim pločama. Od grobnih nalaza pronađeni su par ostruga, koplje i prstenje, no grob je naknadno opljačkan.⁹⁴

5.5.12. Grob 905

Ukop je pod stećkom, a stranice groba obložene su pločama. Pronađen je jedan ukop na leđima s rukama pruženim uz tijelo uz koji je pronađena jedna trojagodna naušnica (Slika 31).⁹⁵

Slika 31. Sv. Spas, trojagodna naušnica iz groba 905 (M. Petrinec, 1996, 87.)

5.5.13. Grob 1026

Ukop je pod stećkom sa stranicama groba obloženima kamenim pločama. Orijentiran je u smjeru istok-zapad. Pronađen je jedan kostur položen na leđa s rukama položenim uz tijelo. Od grobnih nalaza prisutni su dugmad, prsten, par ostruga i komadi tekstila.⁹⁶

5.5.14. Grob ispod najvećeg stećka

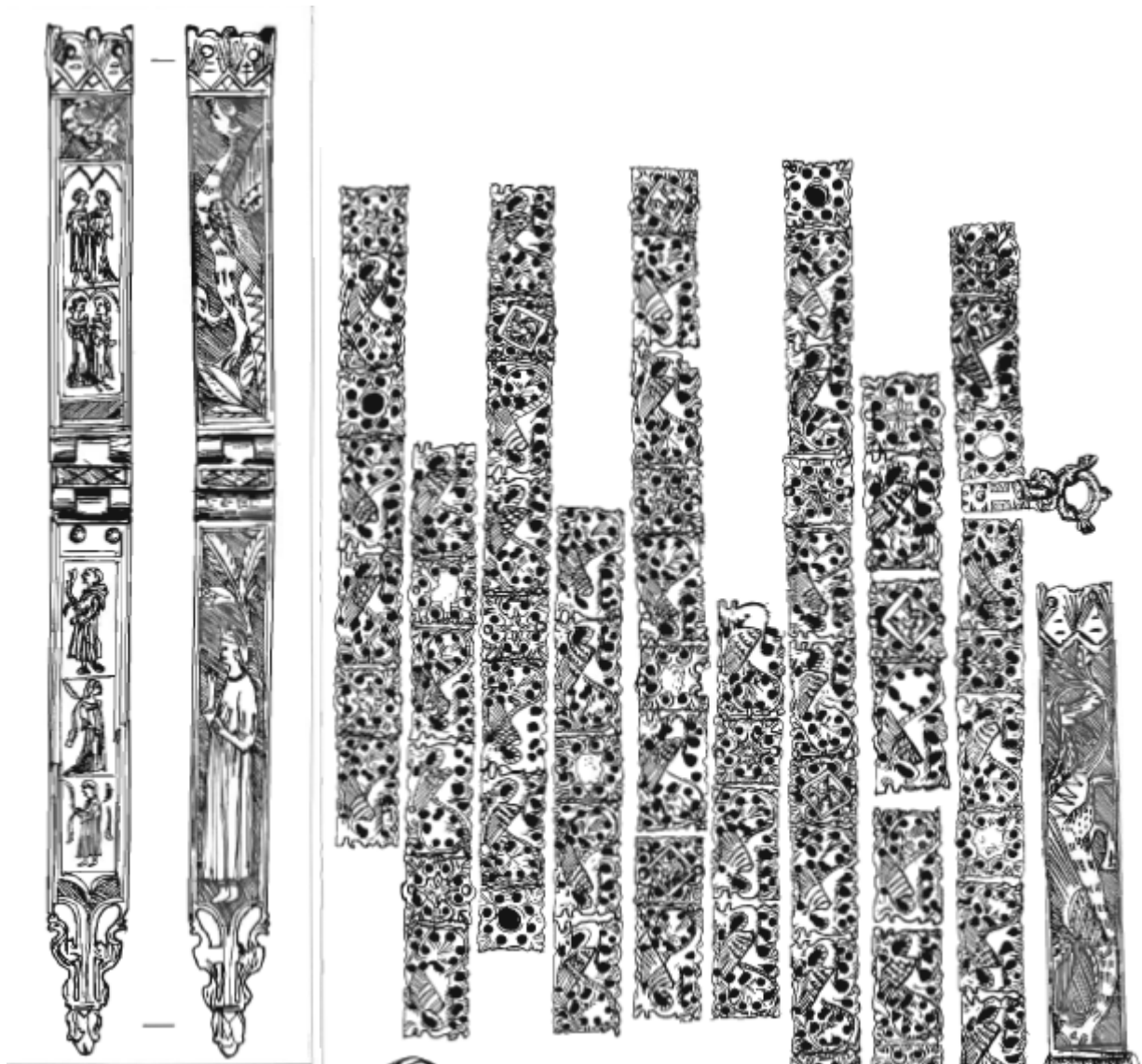
Ispod ovoga stećka pronađen je jedan ukop. Uz pokojnika je pronađen pojas od pozlaćenog srebra koji se sastoji od sedamdeset i jedne aplike s prikazima grifona, rozeta i biljnih motiva izrađenih lijevanjem i

⁹⁴ M. PETRINEC, 1996, 74.

⁹⁵ M. PETRINEC, 1996, 87.

⁹⁶ M. PETRINEC, 1996, 99.

graviranjem (Slika 32).⁹⁷ Pojas se, po načinu izrade, povezuje sa zapadnoeuropskim majstorima koji su djelovali tijekom 14. i 15. stoljeća.⁹⁸ Pronađen je i zlatni prsten sa šesterokutnom rozetom i ukrasima u obliku zmijskih glava.⁹⁹

Slika 32. Sv. Spas, aplike s pojasa pronađenog u grobu ispod najvećeg stećka (M. Petrinec, 1996, 104–105.)

5.5.15. Grob IX

⁹⁷ M. PETRINEC, 1996, 104-106.

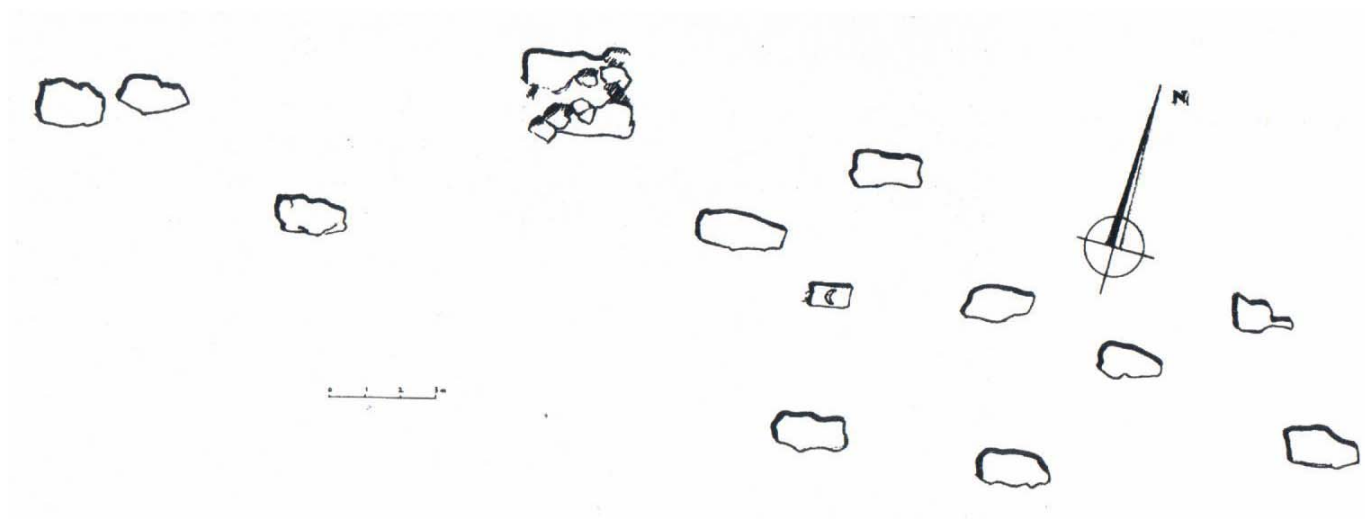
⁹⁸ N. JAKŠIĆ, 1996, 161.

⁹⁹ M. PETRINEC, 1996, 104-106.

Grob ispod stećka sa sedrenom rakom u kojoj je pronađeno više dislociranih kostura, a uz njih i jedan srp.¹⁰⁰

5.6. Vinalić- Bakovića greblje

Šefik Bešlagić navodi kako je pokraj seoskog puta, koji vodi kroz zaselak Bakovići kod Vinalića, stajalo četrnaest uglavnom neukrašenih stećaka u obliku sanduka.¹⁰¹ Ante Milošević pak kaže da je riječ ipak o stećcima oblika ploče, isto tako uglavnom neukrašenima. Ukraas se javlja na dvije ploče motivima rozete i polumjeseca. Stranice grobova pod njima obložene su kamenim pločama.¹⁰² Novijim pregledom prostora ustanovljen je jednak broj stećaka što je vidljivo i na tlocrtu (Slika 33).¹⁰³

Slika 33. Tlocrt nalazišta Bakovića greblje u Vinaliću (A. Milošević, 1998, 91.)

5.7. Vinalić- Biuci

Nalazište se nalazi na prijevoju koji iz Vrlike vodi prema Cetini. Radi se o nekropoli s oko šezdeset nadgrobnih spomenika, uglavnom sanduka i ploča.¹⁰⁴ Nekropola se smjestila uokolo novovjekovne crkve.¹⁰⁵

¹⁰⁰ M. PETRINEC, 1996, 110.

¹⁰¹ Š. BEŠLAGIĆ, 1971a, 75.

¹⁰² A. MILOŠEVIĆ, 1998, 91.

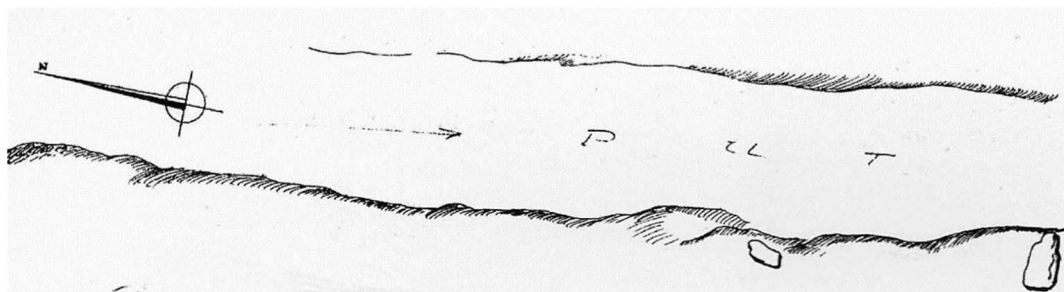
¹⁰³ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 68.

¹⁰⁴ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 93.

¹⁰⁵ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 68.

5.8. Vrlika- Trepetljike

Uz cestu Vrlika - Vinalić nalazi se malo groblje s tri stećka u obliku ploče.¹⁰⁶ Ploče su grubo oklesane i neukrašene (Slika 34).¹⁰⁷

Slika 34. Tlocrt nalazišta Trepetljike u Vrlici (A. Milošević, 1998, 125.)

5.9. Vrlika-Metaljke

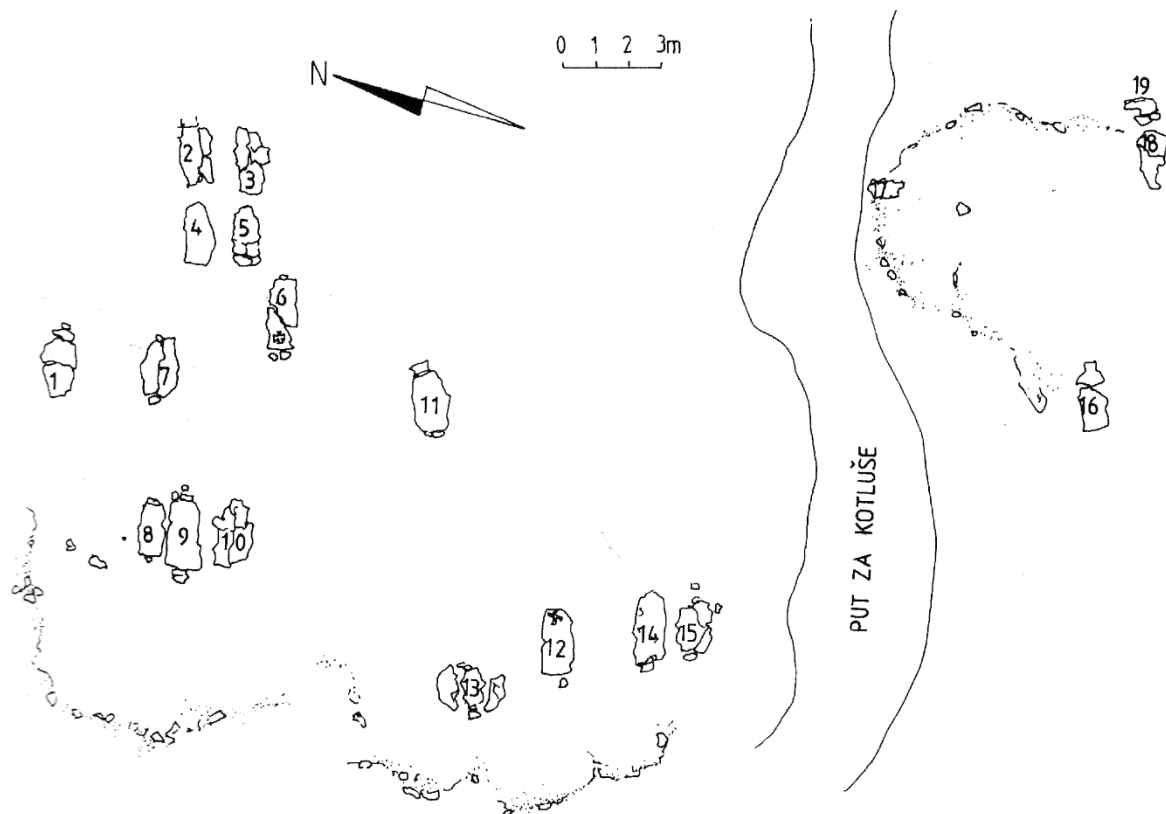
Uz cestu Vrlika - Knin, na položaju Metaljke, nalazi se nekropola s neukrašenim stećcima u obliku ploče.¹⁰⁸ Radi se o dvadeset ploča bez ukrasa (Slika 35).¹⁰⁹

¹⁰⁶Š. Bešlagić, 1971a, 76.

¹⁰⁷M. Tomasović, D. Perkić, I. Alduk, 2008, 77.

¹⁰⁸Š. Bešlagić, 1971, 75.

¹⁰⁹M. Tomasović, D. Perkić, I. Alduk, 2008, 74.

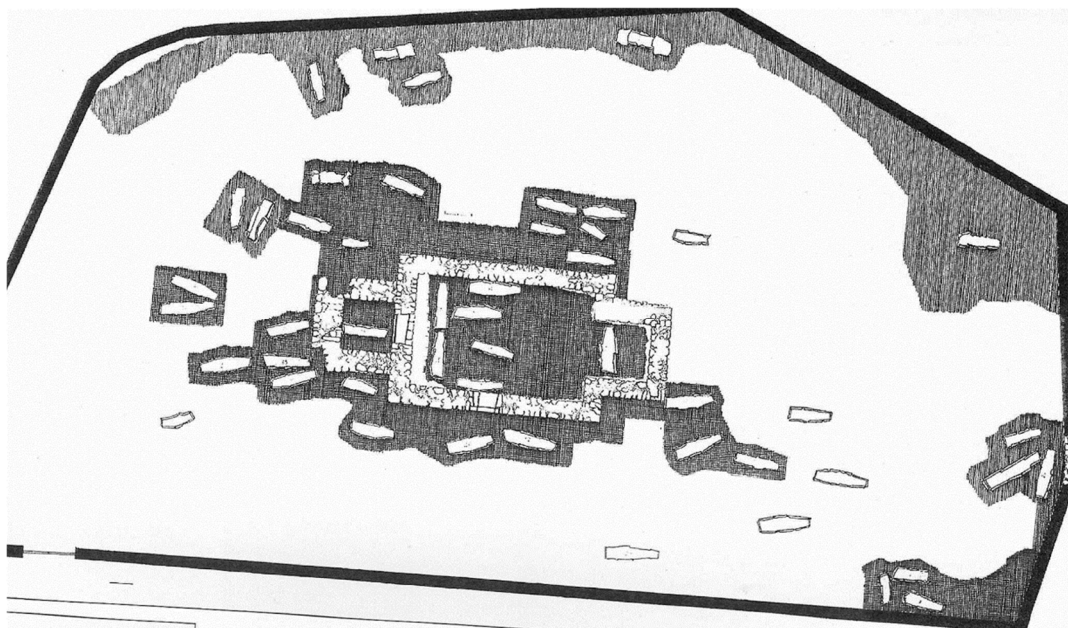
Slika 35. Tlocrt nalazišta Metaljke (A. Milošević. 1998, 74.)

5.10. Vrlika- Dragović

Rekognosciranjem područja na seoskom groblju pronađeno je nekoliko grobova natkrivenih stećcima u obliku ploče čiji točan broj nije poznat.¹¹⁰ Lokalitet se nalazi u selu Dragović pokraj Vrlike na današnjem groblju (Slika 36.).¹¹¹

¹¹⁰ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 71.

¹¹¹ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 71.

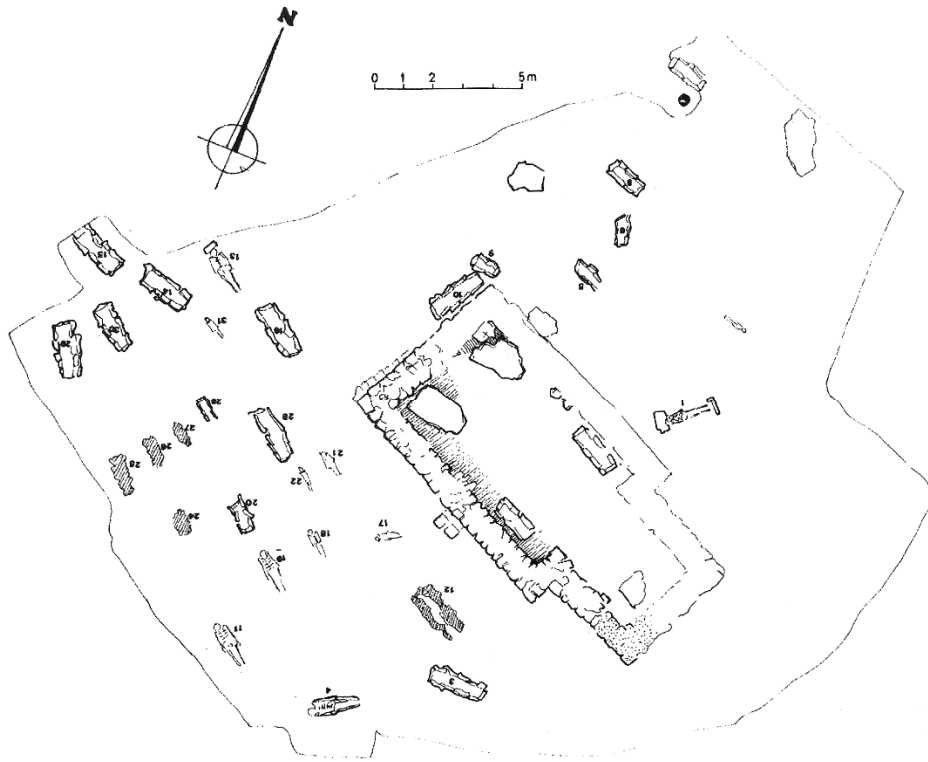

Slika 36. Tlocrt nalazišta Crkvina u Dragoviću (A. Milošević, 1998, 108.)

5.11. Podosoje - Crkvina

Lokalitet u blizini Vrlike danas je potopljen izgradnjom Peručkog jezera. U okolišu jednobrodne crkvice locirano je šest ploča koje nisu bile ukrašene (Slika 37).¹¹²

¹¹² M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 70-71.

Slika 37. Tlocrt nalazišta Crkvina - Podosoje (A. Milošević, 1998, 99.)

5.12. Podosoje - Greblje

Ovaj lokalitet potopljen je izgradnjom brane i danas leži na dnu Peručkog jezera. Stanje iz starije literature ukazuje na postojanje ukupno pet stećaka od kojih su tri stećka tipa ploče i dva sanduka. Ukraš je nepoznat.¹¹³

5.13. Maovice - Ercegova ograda

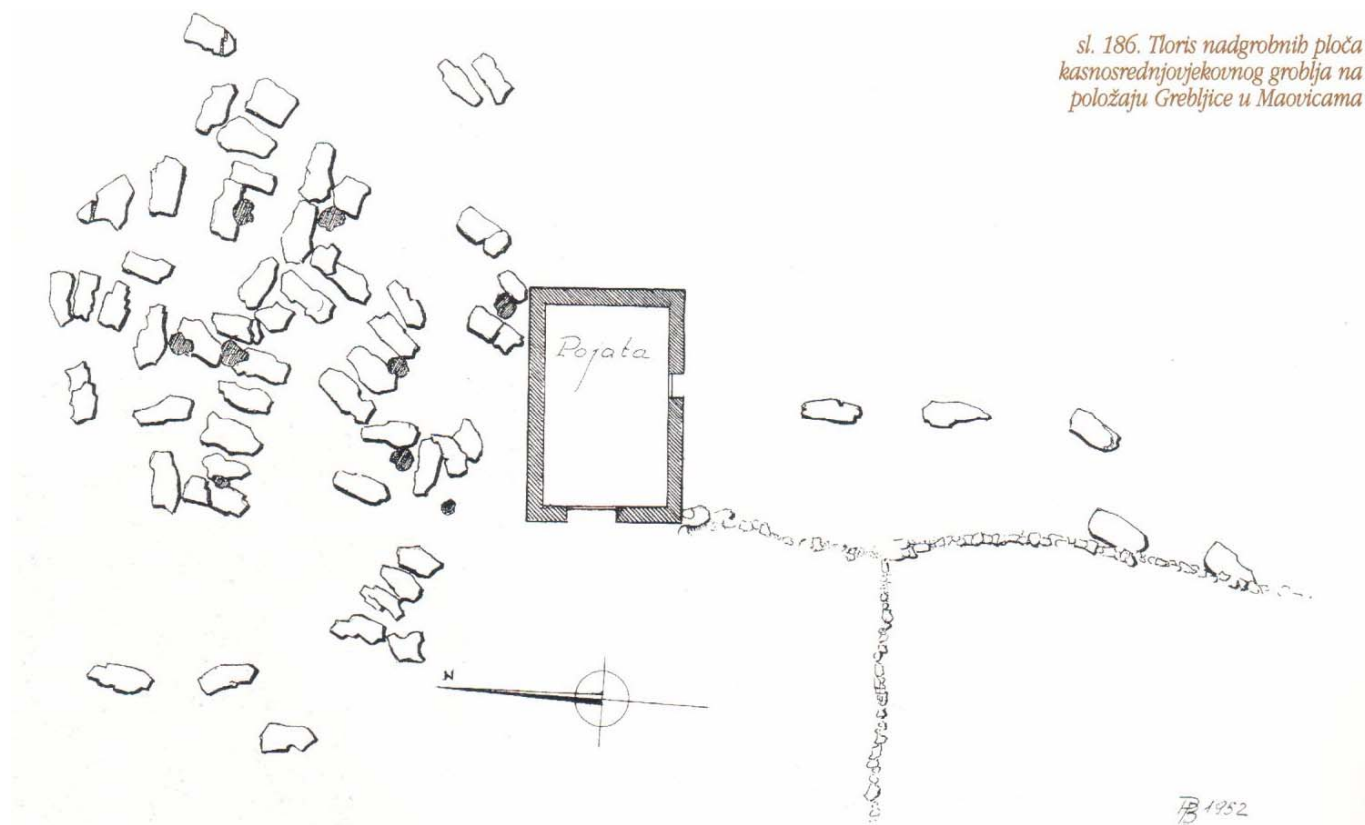
Ercegova ograda nalazi se u selu Maovice. Na ovom je položaju pronađena jedna neukrašena križina visine dva metra.¹¹⁴

¹¹³ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 71.

¹¹⁴ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 103.

5.14. Maovice - Grebljice

Stanić je na ovom položaju izbrojao šezdeset stećaka, a svi su stećci tipa ploča i neukrašeni. Zbog kasnijih izgradnji na tom mjestu tri stećka su uništena.¹¹⁵ Danas na tom položaju imamo pedeset i sedam stećaka u obliku ploče debljine do četrdeset centimetara.¹¹⁶

Slika 38. Tlocrt nalazišta Grebljice - Maovice (A. Milošević, 1998, 106.)

5.15. Maovičko groblje

Na ovom je položaju, na groblju uokolo crkve sv. Jure, pronađena jedna neukrašena križina antropomorfnog izgleda.¹¹⁷ Crkva vjerojatno pripada kasnom srednjem vijeku, a križina je pronađena oko 500 metara zapadno od nje.¹¹⁸

¹¹⁵ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 106-107.

¹¹⁶ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 71.

¹¹⁷ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 113.

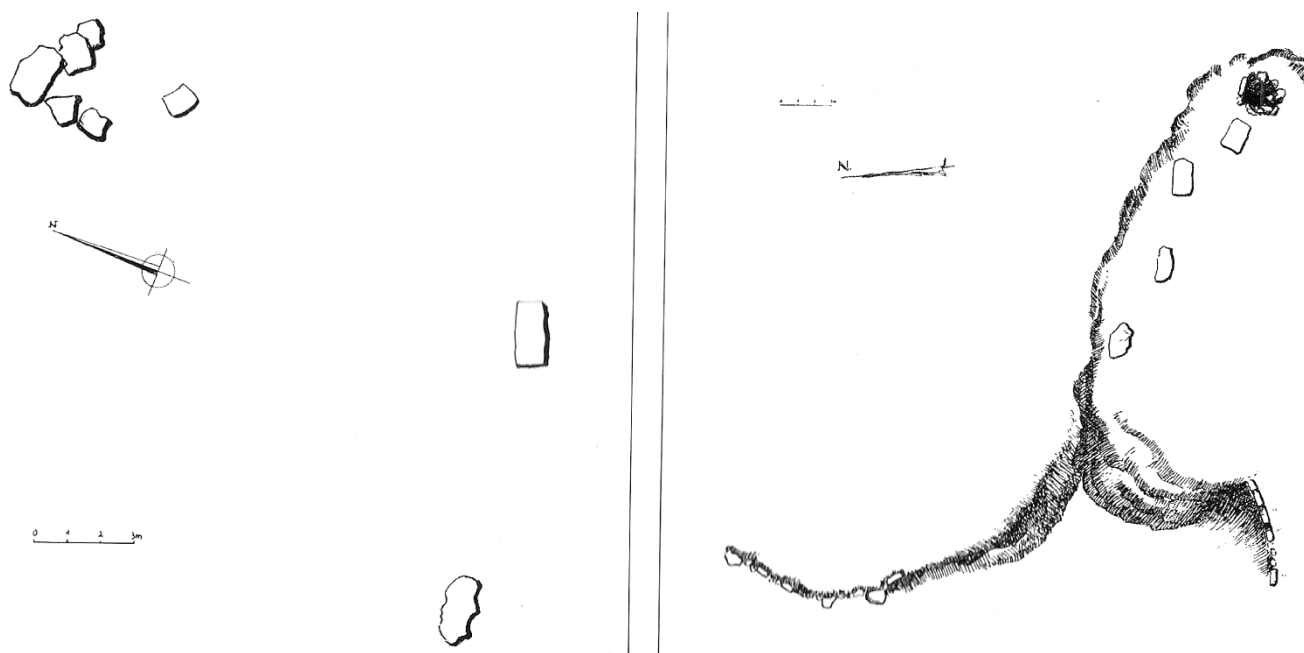
¹¹⁸ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 74.

5.16. Maovice - Stoisavljevići

Nalazište Stoisavljevići nalazi se uz seoski put.¹¹⁹ Na lokalitetu je pronađeno desetak ploča, ukrasi nisu navedeni.¹²⁰

5.17. Maovice - Ždanj

Lokalitet se nalazi između dva sela - Maovica i Štikova (Slika 39). Locirano je ukupno dvanaest stećaka i to dva tipa - ploče i sanduci. Smatra se da se radi o dva zasebna groblja jer su položaji, od kojih jedan broji pet, a drugi sedam stećaka, udaljeni oko 400 metara.¹²¹ Podaci o ukrasima na stećcima nisu navedeni u literaturi.¹²²

Slika 39. Tlocrt nalazišta Ždanj (A. Milošević, 1998, 130.)

5.18. Koljane - Crkvina

Lokalitet Crkvina - Koljane nalazi se u Gornjim Koljanima. Pri istraživanju lokaliteta pronađeni su ostaci trobrodne crkve sa zvonikom na zapadnoj strani, a uokolo crkve i velik broj grobova s izdašnjim nalazima

¹¹⁹A. MILOŠEVIĆ, 1998, 122.

¹²⁰M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 74.

¹²¹A. MILOŠEVIĆ, 1998, 130.

¹²²M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 77.

(Slika 40). Dobar dio grobova bio je označen nadgrobnim spomenicima koji su naknadno uništeni od strane mještana još krajem 19. stoljeća.¹²³ Danas je većina lokaliteta potopljena, a izvan vode se vidi tek nekoliko grubo klesanih ploča.¹²⁴

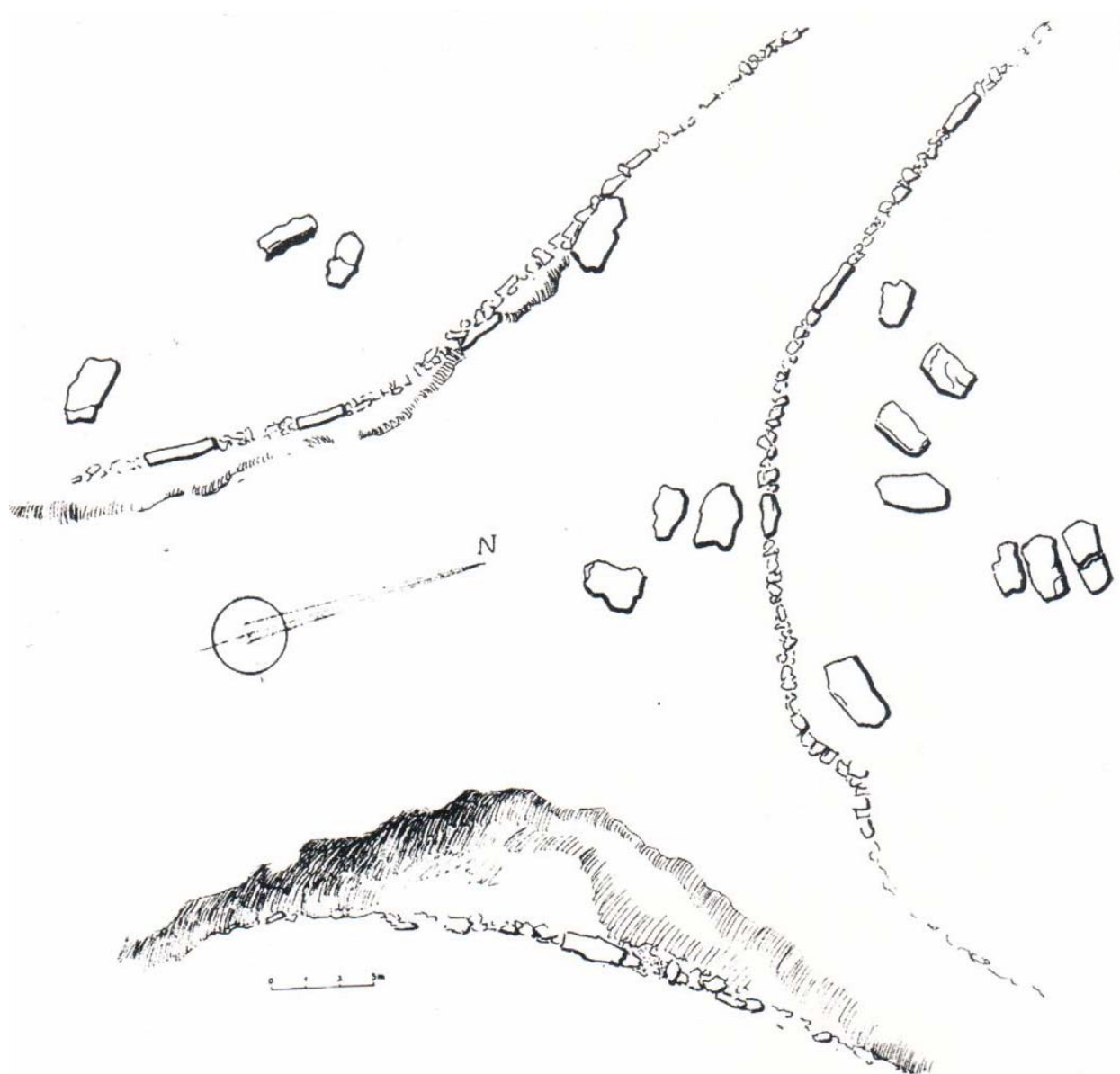
Slika 40. Tlocrt nalazišta Crkvina - Koljane (A. Milošević, 1996, 98.)

5.19. Gornje Koljane - Marinkova kosa

Na ovom se lokalitetu nalaze dvadest i dva stećka tipa ploče (Slika 41).¹²⁵ Stećci su grubo klesani.¹²⁶ Novija literatura navodi da se radi o dvadesetak loše obrađenih i neukrašenih ploča i sanduka.¹²⁷

¹²³ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 95-97.

¹²⁴ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 71.

Slika 41. Tlocrt lokaliteta Marinkova kosa (A. Milošević, 1998, 114.)

¹²⁵ Š. BEŠLAGIĆ, 1971a, 76.

¹²⁶ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 114.

¹²⁷ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 74.

5.20. Donje Koljane - Zagorčeva kuća

U Donjim Koljanima, na brežuljku uz kuću mještana Zagorca, smjestilo se groblje stećaka s trideset i sedam loše obrađenih kamenih ploča (Slika 42).¹²⁸ Od svih stećaka samo je na jednom utvrđen reljefni ukras u obliku križa, a probnim istraživanjima grobova utvrđeno je da su grobne rake bile obložene kamenim pločama.¹²⁹ Lokalitet je potopljen prilikom izgradnje brane.¹³⁰

Slika 42. Tlocrt nalazišta Zagorčeve kuće (A. Milošević, 1998, 128.)

5.21. Laktac - Krvavica

Lokalitet se nalazi uz cestu koja vodi prema manastiru Dragović. Pronađeno je pet grubo obrađenih stećaka, a svi su u obliku ploče. Ukrasi na stećcima nisu poznati. Istraživanja grobova ispod stećaka

¹²⁸ Š. BEŠLAGIĆ, 1971a, 76.

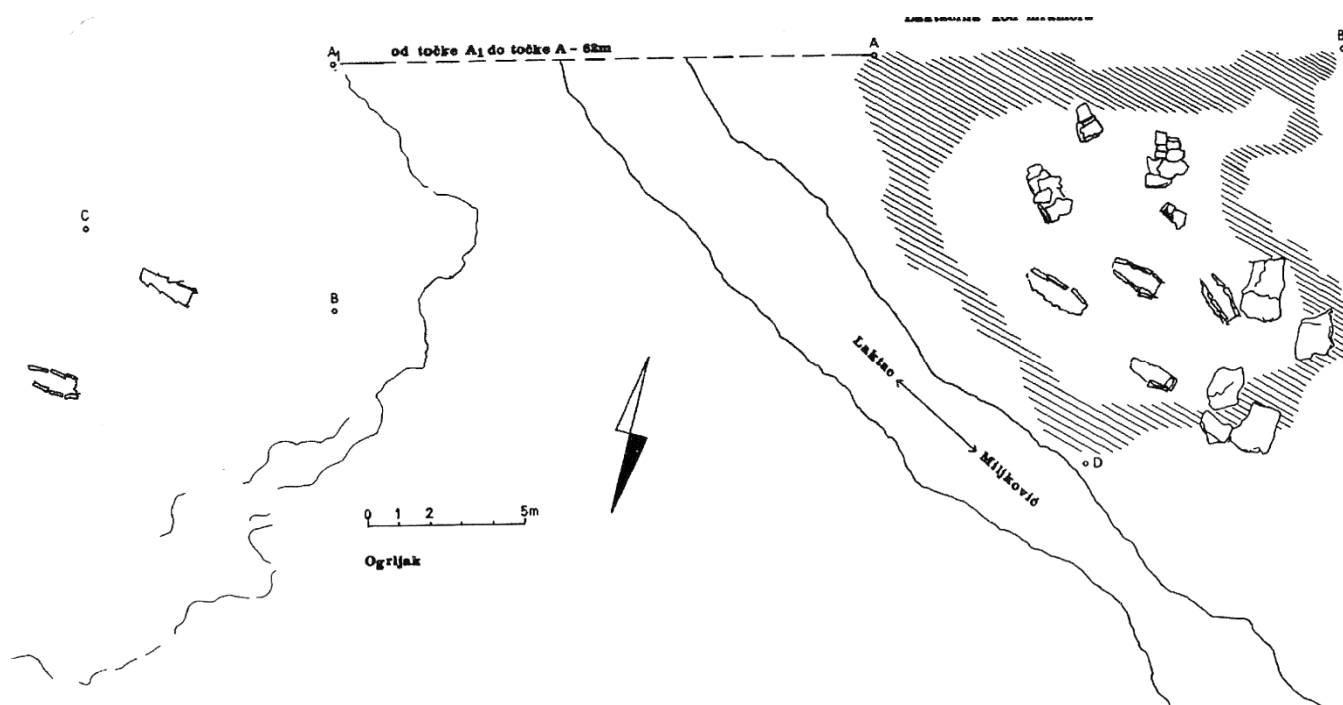
¹²⁹ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 128.

¹³⁰ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 77.

otkrila su skeletne ukope bez drugih nalaza.¹³¹ Novija literatura navodi da se radi o pločama i sanducima.¹³²

5.22. Laktac - Mramori i Ogrljak

Na položaju Mramori i Ogrljak, uz put za Laktac (Slika 43), istraženo je groblje s četiri stećka. Nema podataka o tipu stećka i ukrasima, no zaštitnim istraživanjima utvrđeno je devet,¹³³ to jest deset¹³⁴ ukopa ispod stećaka. U grobovima nije bilo nalaza.¹³⁵

Slika 43. Tlocrt nalazišta Mramori i Ogrljak (A. Milošević, 1998, 153.)

5.23. Vučipolje - Liovića greblje

Pod gradinom u krugu zaseoka Liovići pronađeno je nekoliko stećaka iznad starije kršćanske arhitekture. Stećci su u obliku ploče i nisu ukrašeni.¹³⁶

¹³¹ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 147.

¹³² M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 74.

¹³³ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 153.

¹³⁴ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 74.

¹³⁵ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 153.

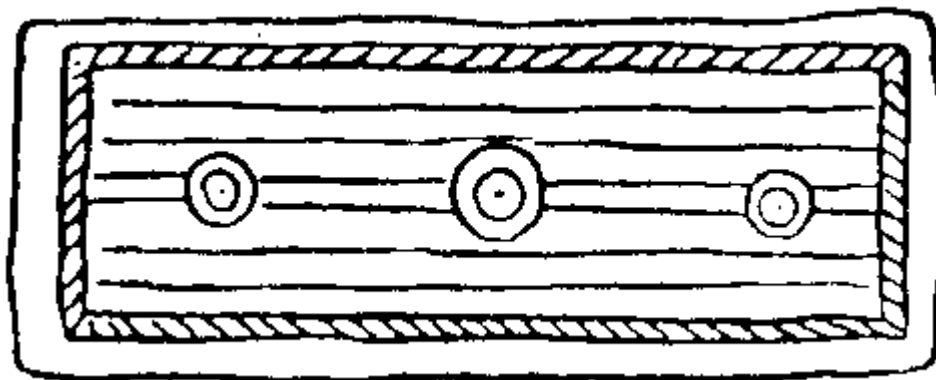
¹³⁶ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 74.

5.24. Vučipolje - Podvornice

Ovo groblje nalazi se u blizini zaselaka Bandić i Liović. Od nekadašnjeg očito velikog groblja sa stećcima (po staroj literaturi oko petsto stećaka) danas je ostalo oko dvadeset stećaka. Svi pronađeni stećci su u obliku ploče, s tim da ni jedan nema ukrasa.¹³⁷ Dobar dio stećaka ukomponiran je u kasnije izgrađene suhozide.¹³⁸

5.25. Bitelić - Banovića gorica

Lokalitet se nalazi na visoravni uokolo Bitelića, iznad lijeve obale Cetine. Locirano je groblje s ukupno šest stećaka. Od šest stećaka jedan je tipa križine, dok su preostalih pet tipa ploče. Pet ploča ukrašeno je trima koncentričnim kružnicama koje su spojene linijama (Slika 44).¹³⁹ Križina je ukrašena polumjesecom i polukuglom.¹⁴⁰ Analogiju pločastim stećcima s ovog lokaliteta A. Milošević pronašao je u Crnoj Gori. Po načinu klesanja i jako sličnoj izradi geometrijskih ornamentata on ih je povezo sa stećcima koji stoje uz Petrovu crkvu u Nikšiću, kao i s nadgrobnom pločom Crnojevića na Skadarskom jezeru, pomoću čijeg su natpisa ovi stećci datirani u drugu polovicu 15. stoljeća. Pretpostavlja se da se radi ili o istom klesaru ili o više klesara iz iste radionice.¹⁴¹

Slika 44. Motiv kružnica spojenih linijama s lokaliteta Banovića gorica (M. Wenzel, 1965, 37.)

¹³⁷ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 159.

¹³⁸ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 74.

¹³⁹ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 132.

¹⁴⁰ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 68.

¹⁴¹ A. MILOŠEVIĆ, 1995, 41.

5.26. Potravlje - Grudine

Lokalitet se nalazi između Vrlike i Sinja, a dijelom je arheološki istražen.¹⁴² Prilikom istraživanja apside pronađena su tri pločasta stećka bez ukrasa.¹⁴³

5.27. Satrić

Lokalitet se nalazi uz cestu koja iz Satrića vodi prema Potravlju. Pronađeno je dvadeset neukrašenih stećaka u obliku sanduka.¹⁴⁴ Novija literatura navodi da se radi o stećcima oblika ploče.¹⁴⁵

5.28. Hrvace - Pačina glavica

Lokalitet se nalazi na desnoj obali Cetine. Iz starije literature vidljivo je kako je ovaj lokalitet imao puno više stećaka.¹⁴⁶ Danas su na tom položaju vidljiva tri stećka, a erozija je otkrila da su neki od grobova pod njima obloženi pločama.¹⁴⁷ Stećci s ovog lokaliteta upotrijebljeni su sredinom 19. stoljeća za izgradnju mosta na Panju.¹⁴⁸

5.29. Bajagić - Jurele

U literaturi se navodi postojanje nekoliko stećaka, no njihov točan broj, tip ni ukras nisu navedeni.¹⁴⁹

5.30. Lučane

Nalazište se nalazi na polju uz crkvu sv. Kate u Lučanima. Pronađeno je više grobova obloženih pločama, a od stećaka ostala su sačuvana tri. Sačuvana je jedna ploča, jedan sanduk i jedan sljemenjak.¹⁵⁰ Ploča (Slika 45) ima na sebi ukras križa, polumjeseca i polukugle. Sljemenjak (Slika 46) s ovog lokaliteta posebno je zanimljiv. Ima izdužen i nizak oblik sa zaravnjenim hrptom na vrhu. Prednja strana ukrašena je scenom povorke s kolima uz koju su prikazane dvije žene, ptica i jahač. Na bočnim stranama prikazani

¹⁴² A. MILOŠEVIĆ, 1998, 141-142.

¹⁴³ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 71.

¹⁴⁴ Š. BEŠLAGIĆ, 1971A, 76.

¹⁴⁵ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 77.

¹⁴⁶ Š. BEŠLAGIĆ, 1971A, 77.

¹⁴⁷ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 155.

¹⁴⁸ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 74.

¹⁴⁹ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 71.

¹⁵⁰ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 191.

su obredni kruh, šestokraka zvijezda i polumjesec. Krovne su plohe ukrašene visećim trokutima i tordiranim vrpcama, a s neukrašene strane stajao je i natpis koji je danas nečitljiv.¹⁵¹

Slika 45. Ploča s lokaliteta Lučane (M. Maleš, 2021)

¹⁵¹ A. MILOŠEVIĆ, 1995, 43-44.

Slika 46. Sljemenjak s lokaliteta Lučane (M. Maleš, 2021)

5.31. Glavice - Lušćić

Nalazište je smješteno uz cestu Sinj - Han, na njemu se nalazi jedan stećak. Tipa je sanduka, a ukop ispod njega devastirali su mještani. Ispod stećka pronađeni su ostaci triju osoba, dvije odrasle i jednog djeteta.¹⁵² Stećak je pronađen na srednjovjekovnom groblju unutar ostataka antičke arhitekture.¹⁵³

5.32. Gala

Na području Krenice i današnje crkve Svih Svetih te mjesnog groblja stajalo je nekoliko neukrašenih stećaka u obliku ploče.¹⁵⁴

5.33. Gljev

Pored mjesnog groblja i crkve sv. Jeronima deset stećaka stoji na prapovijesnoj gomili. Riječ je o jednom sljemenjaku i devet ploča od kojih su tri ukrašene. Motivi su ljiljan, rozeta i polumjesec.¹⁵⁵ Osim na prapovijesnoj gomili srednjovjekovne križine i ploče sačuvane su i na samom mjesnom groblju.¹⁵⁶

¹⁵² A. MILOŠEVIĆ, 1998, 191.

¹⁵³ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 74.

¹⁵⁴ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 71.

¹⁵⁵ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 179.

¹⁵⁶ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 71.

5.34. Otok - Udovičići

Nalazište se nalazi na položaju Grebčine uz cestu Otok - Grab. Dio groblja istražen je prilikom zaštitnih iskapanja povodom izgradnje nove ceste sredinom prošlog stoljeća. Grobovi su uglavnom obloženi kamenim pločama, a od nalaza pronađeni su prsten sa staklenim umetkom, brončana vitica i nož.¹⁵⁷ Istraženi su dvadeset i šest grobova od kojih su samo dva bili pokriveni monolitnim pločama.¹⁵⁸

5.35. Otok - Plavšine kuće

Položaj Plavšine kuće broji ukupno pet stećaka. Ukrasa nema ni na jednom stećku, a od pronađenih stećaka dva razbijena su sanduci, dok su preostala tri stećci tipa ploče.¹⁵⁹ Nekoliko se stećaka nalazi i u blizini crkve sv. Luke.¹⁶⁰

5.36. Otok - Rotnjača

Lokalitet se nalazi u središtu Otoka. Od pronađenih dvanaest stećaka pet je nadgrobnih ploča, pet sanduka i dvije su križine.¹⁶¹ Od ukrasa javljaju se masivno rebro na jednom od sanduka te jedna rozeta na križini.¹⁶²

5.37. Voštane - Mašete

Lokalitet se nalazi u Gornjim Voštanima, a položaj se naziva i *Na Mašete*. Tu se nalaze dva groblja sa stećcima od kojih svako broji po nekoliko desetaka stećaka. Veće groblje broji oko pedeset stećaka, uglavnom ploča koje većinom nisu ukrašene. Na ukrašenim primjercima glavni su jednostavni motivi poput polumjeseca, križa i rozete. Uz ove ploče na većem se groblju nalaze i dva bogato ukrašena sljemenjaka. Uokvireni su tordiranim i vegetabilnim trakama uz prikaz kola, povorke i lova. Drugo, manje groblje, broji oko dvadeset stećaka u obliku neukrašenih ploča.¹⁶³ U novijoj literaturi spominje se i ostatak danas nečitkog natpisa na jednom od sljemenjaka.¹⁶⁴

¹⁵⁷ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 213-214.

¹⁵⁸ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 71.

¹⁵⁹ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 211.

¹⁶⁰ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 74.

¹⁶¹ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 217.

¹⁶² M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 77.

¹⁶³ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 268.

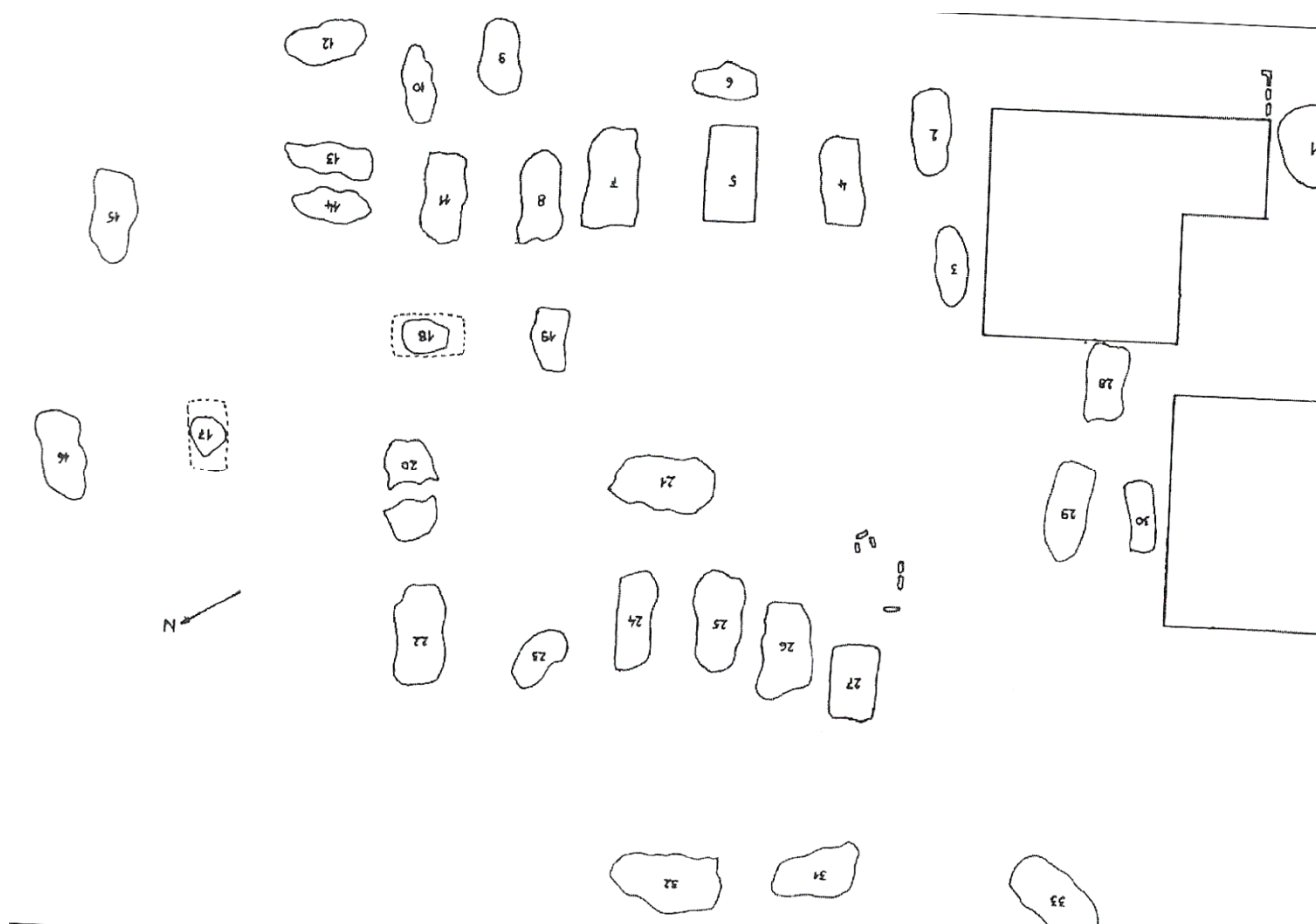
¹⁶⁴ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 74.

5.38. Grab - Grebčine

Položaj se nalazi uz cestu pored grapskog zaseoka Delići. Mještani govore kako je tu nekad bilo srednjovjekovno groblje pod pločama.¹⁶⁵ Groblje je devastirano, a većina stećaka iskorištena je za izgradnju suhozida, što se i danas na pojedinim mjestima može vidjeti.¹⁶⁶

5.39. Velić - Greblje

Položaj se nalazi u zaseoku Pudari, a broji trideset i tri stećka od kojih je pet sanduka te dvadeset i osam ploča.¹⁶⁷ Većina stećaka je neukrašena, a za ukrašene primjerke u literaturi nema podataka.¹⁶⁸

Slika 47. Tlocrt nalazišta Greblje u Veliću (A. Milošević, 1998, 280.)

¹⁶⁵ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 253-254.

¹⁶⁶ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 71.

¹⁶⁷ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 279.

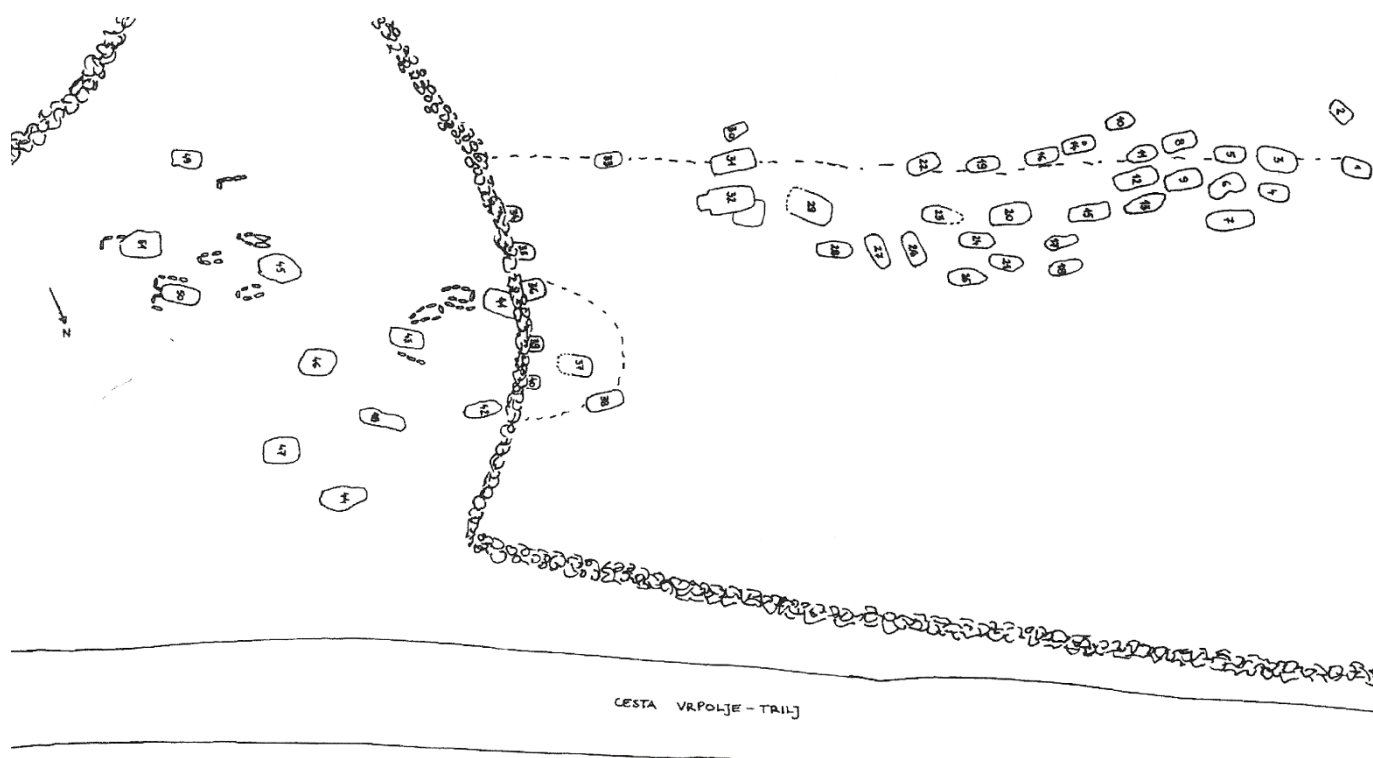
¹⁶⁸ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 71.

5.40. Vrpolje - Bilonići

Nalazište se nalazi pored ceste Vrpolje - Trilj. Locirano je osamnaest stećaka od kojih je sedamnaest oblika ploče i jedan sanduk.¹⁶⁹ Nema podataka o ukrasima.

5.41. Vrpolje - Grebčine

Položaj se nalazi uz cestu Vrpolje - Trilj. Locirano je ukupno četrdeset i pet stećaka-ploča, pet sanduka i jedan antropomorfni stećak. Ukrašena su dva stećka i to jedan sanduk i jedna ploča.¹⁷⁰ Ploča na sebi nosi jednostavno polukružno udubljenje, dok je sanduk bogatije ukrašen tordiranom vrpcom i motivom dvostrukog kola.¹⁷¹

Slika 48. Tlocrt nalazišta Grebčine Vrpolje (A. Milošević, 1998, 254.)

¹⁶⁹ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 234.

¹⁷⁰ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 254.

¹⁷¹ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 71.

5.42. Tijarica - Grebčine

Lokalitet se nalazi uz cestu Trilj - Livno. Prisutno je šest spomenika koji su neukrašeni, a posloženi su u red orijentiran u pravcu sjever-jug.¹⁷² Svi su stećci tipa ploče.¹⁷³

5.43. Tijarica - Pržine

Na nalazištu Pržine - Tijarica uz cestu Trilj - Livno pronađeno je četrdesetak stećaka.¹⁷⁴ Većina pronađenih stećaka su tipa ploče, a tek je nekolicina tipa sanduka. Svi su stećci neukrašeni i loše obrađeni.¹⁷⁵

5.44. Tijarica - Vrandolac

Na prapovijesnoj gomili u zaseoku Tokići vidljive su dvije križine. Nema podataka o ukrasima.¹⁷⁶

5.45. Budimiri - Čubići

Nalazište se nalazi iznad puta za zaselak Čubići, u blizini prapovijesnih kamenih gomila. Locirano je šest ploča i četiri sanduka. Ukrašen je poznat.¹⁷⁷ Nešto dalje, na položaju Steljki, nađene su još četiri ploče od kojih je jedna ukrašena, a sjevernije od ovog položaja nalazi se još jedna ukrašena ploča. U literaturi se ne navodi vrsta ukrasa.¹⁷⁸

5.46. Budimiri - Međuša

Lokalitet se nalazi uz put prema Vrpolju. Pronađene su tri ploče i po jedan sljemenjak i križina.¹⁷⁹ Ukrašen je samo sljemenjak i to motivom lova na jelena.¹⁸⁰

¹⁷² A. MILOŠEVIĆ, 1998, 254.

¹⁷³ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 71.

¹⁷⁴ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 279.

¹⁷⁵ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 77.

¹⁷⁶ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 299.

¹⁷⁷ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 241.

¹⁷⁸ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 71.

¹⁷⁹ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 266.

¹⁸⁰ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 74.

5.47. Budimiri - Mladine

U blizini Mladininih kuća nalazi se nekropola s četiri stećka. Sva četiri primjerka su dobre izrade i neukrašena.¹⁸¹

5.48. Budimiri - Pisak

Uz cestu prema Sinju, na humku Pisak, na dvjema prapovijesnim gomilama stoje tri slabo očuvane pločestećka (Slika 49).¹⁸² Samo jedna ploča je ukrašena (Slika 50) motivom žene s križem u ruci.¹⁸³ Križ je ukrašen motivom riblje kosti.¹⁸⁴

Slika 49. Prapovijesna gomila s dvije neukrašene ploče na lokalitetu Pisak u Budimirima (M. Maleš, 2021)

¹⁸¹ Š. BEŠLAGIĆ, 1971A, 78.

¹⁸² Š. BEŠLAGIĆ, 1971A, 78.

¹⁸³ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 75-77.

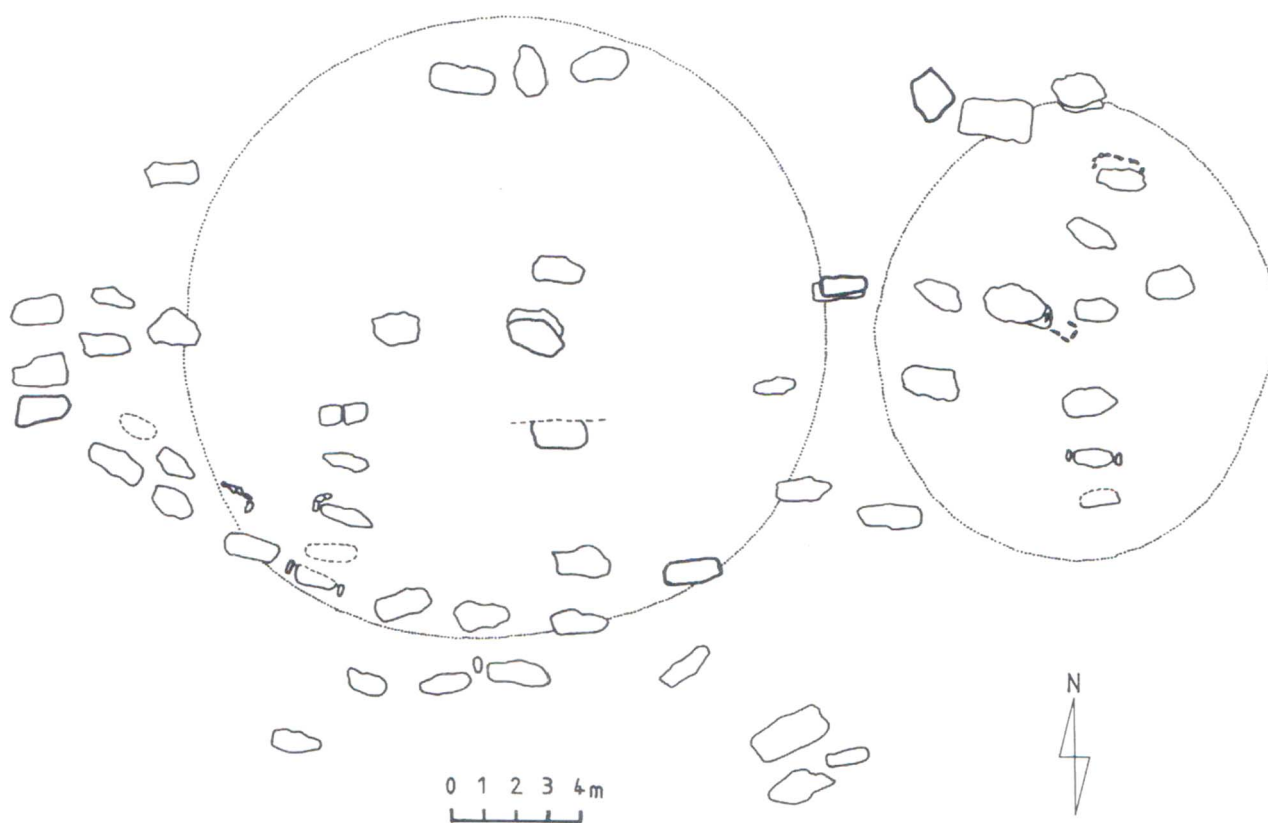
¹⁸⁴ Š. BEŠLAGIĆ, 1971A, 78.

Slika 50. Ukrašena ploča s lokaliteta Pisak u Budimirima (M. Maleš, 2021)

5.49. Budimiri - Pištet

Na lokalitetu Pištet nailazimo na dvije prapovijesne gomile koje se nalaze oko tristo metara istočno od Piska. Na gomilama su locirani stećci.¹⁸⁵ Od pedesetak pronađenih stećaka većina ih je u obliku ploče, nekoliko ih je tipa sanduka, a jedan je sljemenjak.¹⁸⁶ Stećci su neukrašeni, osim jednog prevaljenog sljemenjaka čija je stranica uokvirena širom trakom, a unutra je reljefni prikaz kola s dvije žene i jednim muškarcem.¹⁸⁷

Slika 51. Tlocrt nalazišta Pištet u Budimirima (A. Milošević, 1998, 275.)

¹⁸⁵ L. KATIĆ, 1954, 133.

¹⁸⁶ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 275.

¹⁸⁷ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 77.

5.50. Budimiri - Steljci

Lokalitet se prostire na obje strane ceste Trilj - Imotski. Pronađeno je ukupno četrdeset i osam stećaka, od čega većinu čine loše obrađene ploče.¹⁸⁸ Pet stećaka nalazi se s desne strane ceste, dok su svi ostali na lijevoj.¹⁸⁹ Ploče su iznimno ukrašene jednostavnim motivima rozeta, križa, polumjeseca i svastike. Od četiri sljemenjaka svi su ukrašeni uobičajenim scenama lova ili kola.¹⁹⁰

5.51. Strizirep

Nekropola s tri stećka nalazi se uz Osnovnu školu u Strizirepu.¹⁹¹ Svi su stećci sljemenjaci ukrašeni uobičajenim scenama konjaničke povorke (Slika 52), lova na jelena, rozetom (Slika 53) i polumjesecom.¹⁹² Jedan od sljemenjaka prenesen je u Muzej Cetinske krajine.¹⁹³

¹⁸⁸ Š. BEŠLAGIĆ, 1971A, 78.

¹⁸⁹ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 286.

¹⁹⁰ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 77.

¹⁹¹ Š. BEŠLAGIĆ, 1971, 78.

¹⁹² A. MILOŠEVIĆ, 1998A, 273.

¹⁹³ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 77.

Slika 52. Motiv konjaničke povorke na sljemenjaku iz Stirirepa (M. Maleš, 2021)

Slika 53. Rozeta na krovu sljemenjaka iz Strizirepa (M. Maleš, 2021)

5.52. Strmendolac - Uzbrdica -

Nalazište se nalazi uz cestu koja vodi prema Ugljanima. Nekropola ima oko dvadeset stećaka, uglavnom ploča i sanduka, dok su dva sljemenjaka dalmatinskog tipa. Ukasni motivi su dokumentirani na jednoj ploči ukrašenoj dvjema rozetama i polumjesecom te na jednom sljemenjaku.¹⁹⁴ Sljemenjak je ukrašen biljnim bordurama unutar kojih su prikazane scene borbe konjanika i pješaka te scene lova. Uz ove prikaze javlja se još i motiv ljiljana.¹⁹⁵

¹⁹⁴ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 295-296.

¹⁹⁵ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 77.

5.53. Trilj - Borinovac

Nekropola Borinovac (Slika 54) nalazi se uz lijevu obalu Cetine, u blizini Vedrina. Građevinskom aktivnosti prije samog početka istraživanja uništeni su neki od grobova pri čemu su stećci, koji su nad njima stajali, premješteni ili uz istočni ili uz zapadni rub nekropole. Zbog prisutnosti građevina i komunikacijskih mreža nije postojala mogućnost istraživanja cijele nekropole te je uglavnom istražen njezin središnji dio s pedeset i sedam grobova od kojih su dvadeset i pet ležali pod stećcima (Slika 55). Samo je za sedamnaest stećaka utvrđeno točno nad kojim grobovima stoje, dok ostali, zbog toga što su bili premješteni, nisu atribuirani nijednom grobu.

Nekropola na položaju Borinovac pripada srednjovjekovnim grobljima na redove te su grobovi, jednako kao i kod nekropole u Bisku, bili usmjereni uglavnom u smjeru jugozapad-sjeveroistok. Jednaku orijentaciju imali su i stećci nad grobovima.¹⁹⁶ Dubina ukopa na ovoj nekropoli varira. Najplići ukop je onaj na 32 centimetra dubine, dok je najdublji ukop na 184 centimetara. Treba napomenuti i da su najdublji grobovi smješteni na istočnom dijelu nekropole i da su u tom dijelu registrirani slojeviti ukopi, što u ostatku nekropole nije zabilježeno. Ante Milošević je na temelju toga zaključio kako je istočni dio nekropole zapravo najstariji. Grobovi su, kao i u Bisku, obloženi kamenim pločama, što opet ovisi o terenu.

Pod sedamnaest stećaka, koliko ih je smješteno na nekropoli na Borinovcu, nalazi se gotovo polovica ukupnog broja ukopa. Pretpostavlja se da su stećci zapravo služili kao obilježje obiteljske grobnice u koju su se pokapali isključivo odrasli, bez mogućnosti pokopa nekrštene djece. Samo je pod jednim stećkom pronađena pokopana jedna osoba, dok je pod preostalih šesnaest pronađeno dvije ili više individua.¹⁹⁷ Na ovoj nekropoli od dvadeset i pet stećaka (Slika 56) ustanovljeno je pet pločastih stećaka i dva sljemenjaka, dok ostatak spada u stećke oblika sanduka. Ornamenti su rijetki i jednostavni (Slika 57). Od motiva javljaju se križ, ljiljan, rozeta i polumjesec. Jedan je stećak ukrašen debljim rebrom na sljemenju, svi su poprilično loše obrađeni, a neki nemaju nikakvog znaka obrade. Grobni nalazi (Slika 58) su rijetki, uglavnom su to željezni čavli i brončane vitice, a ističe se srebrni prsten.¹⁹⁸

¹⁹⁶ A. MILOŠEVIĆ, 1982, 185-188.

¹⁹⁷ A. MILOŠEVIĆ, 1982, 190-194.

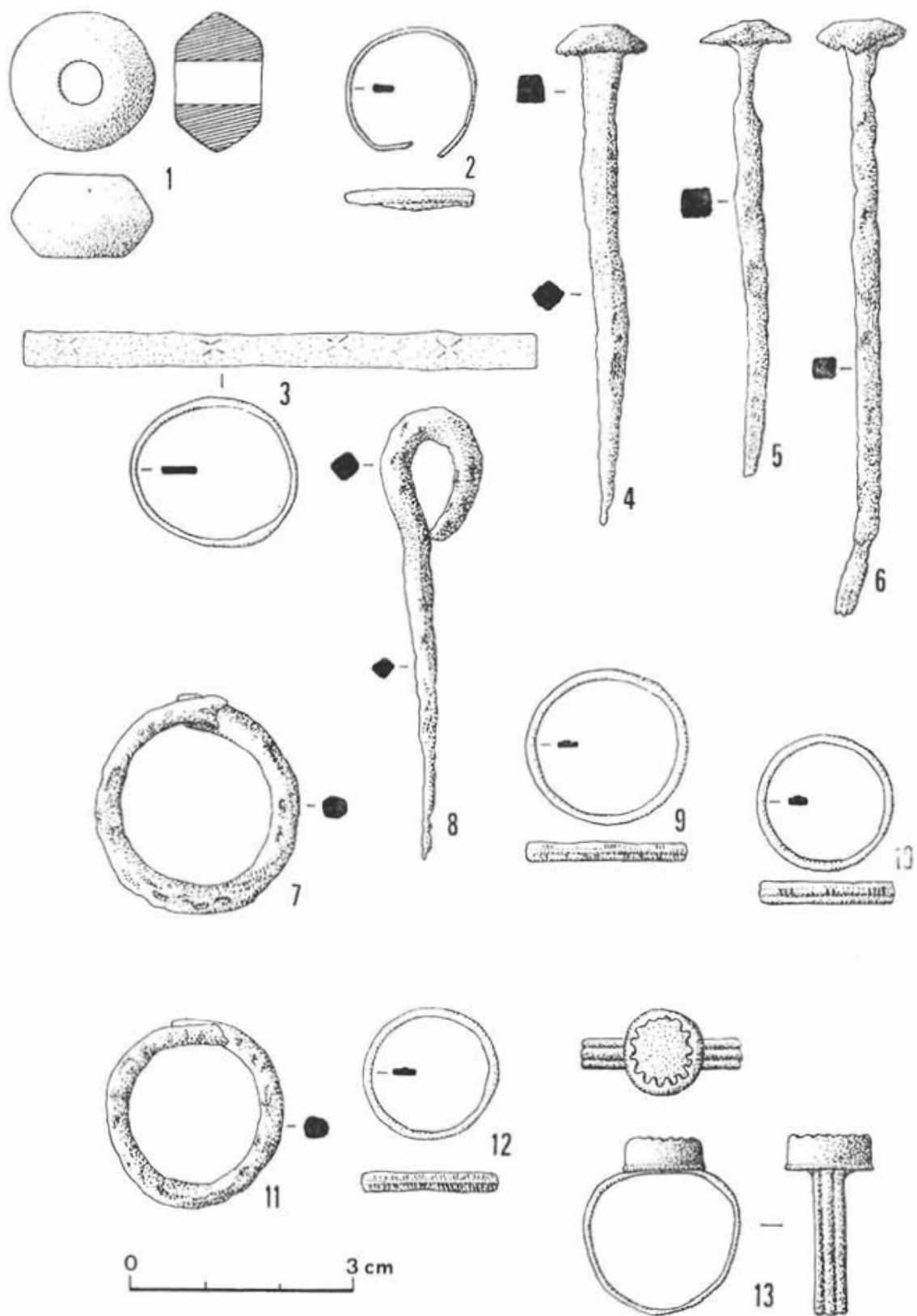
¹⁹⁸ A. MILOŠEVIĆ, 1982, 195.

Slika 56. Borinovac kod Trilja, primjeri stećaka (A. Milošević, 1982, 191.)

Slika 57. Borinovac kod Trilja, primjeri ukrasa s jednog stećka (A. Milošević, 1982, 189.)

Slika 58. Borinovac kod Trilja, grobni nalazi (A. Milošević, 1982,197.)

5.54. Trilj - Draganjuše

Položaj Draganjuše nalazi se uz cestu Trilj - Strmendolac.¹⁹⁹ Pronađeno je sedam neukrašenih, loše obrađenih stećaka. Nije im poznat tip niti postojanje ukrasa.²⁰⁰

5.55. Košute - Grebčine

Nalazište Grebčine nalazi se na uzvišenju u zaseoku Džakuline kuće. Rekognosciranjem prostora pronadeno je tridesetak nadgrobnih spomenika.²⁰¹ Najveći broj stećaka ovog lokaliteta otpada na ploče, dok od preostalih tipova imamo jednu križinu i dva sljemenjaka.²⁰²

5.56. Dicmo - Golobrig

Nekropola se nalazi na uzvisini iznad dicmanskog polja, u blizini crkve sv. Ane i Jakova. Pronađeno je ukupno dvanaest stećaka, uglavnom neukrašenih.²⁰³ Pet pronadenih stećaka su oblika ploče, pet je sanduka i dvije križine. Ukrašena su samo dva stećka i to jedan sanduk i jedna križina (Slika 59).²⁰⁴

Slika 59. Križina i dvije ploče s lokaliteta Golobrig u Dicmu (M. Maleš, 2021)

¹⁹⁹ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 242.

²⁰⁰ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 71.

²⁰¹ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 243.

²⁰² M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 71.

²⁰³ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 222.

²⁰⁴ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 71.

5.57. Nova Sela

Na lokalitetu Nova Sela, uz mjesnu crkvu, pronađene su dvije križine, dok je još pet ploča iskorišteno kao spolije pri gradnji crkve.²⁰⁵

5.58. Vojnić - Groblje

Na mjesnom groblju locirana su tri stećka. Sva tri su tipa križine i sva tri su ukrašena. Prisutni su motivi rozeta, palmeta i ljudski lik.²⁰⁶

5.59. Vojnić - Kapela sv. Klare

Na ovom su položaju, također, pronađena tri stećka tipa križine, ponavljaju se ukrasi rozeta, polumjeseca i ljudske ruke.²⁰⁷

5.60. Bisko

Na mjesnom groblju i u okolišu crkve u Bisku pronađeno je nekoliko stećaka-ploča, dok je s vanjske strane groblja pronađeno još nekoliko ploča i jedna ukrašena križina.²⁰⁸ Jedna od ploča uz crkvu pronađena je u dva dijela, a ukrašena je vegetabilnim i geometrijskim motivima te dijagonalnim trakama.²⁰⁹

5.61. Bisko - Poljanice

Kasnosrednjovjekovno groblje na Poljanicama u Bisku je zbog svojih uočljivih spomenika bilo registrirano i prije istraživanja Ante Miloševića. Spominju ga M. Wenzel, L. Katić i A. Škobalj, no tek ga je Ante Milošević sustavno istražio.²¹⁰ Radi se o groblju s ukupno dvadeset i osam grobova organiziranih u tri skupine: A, B i C (Slika 60). Po šest grobova nalazilo se u sektorima A i B, a ostalih šesnaest ležalo je raspoređeno u sektoru C koji je ujedno ležao na prapovijesnom tumulu. Nekropola u Poljanicama u Bisku uočljiva je zbog svoja tri sljemenjaka. Dva se sljemenjaka nalaze u sektoru A, dok je

²⁰⁵ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 74.

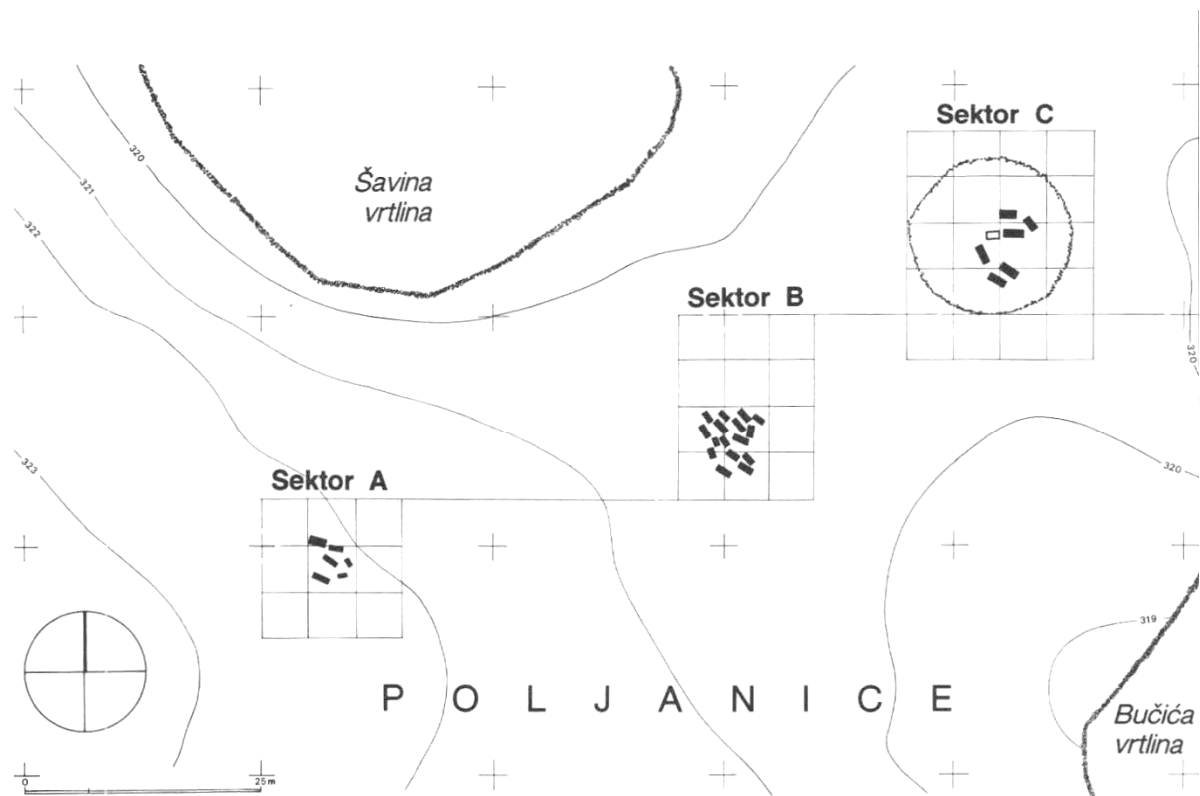
²⁰⁶ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 77.

²⁰⁷ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 77.

²⁰⁸ A. MILOŠEVIĆ, 1998., 235, 255.

²⁰⁹ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 68, 70.

²¹⁰ A. MILOŠEVIĆ, 1991, 11.

Slika 60. Tlocrt nekropole Poljanice u Bisku (A. Milošević, 1991, 11.)

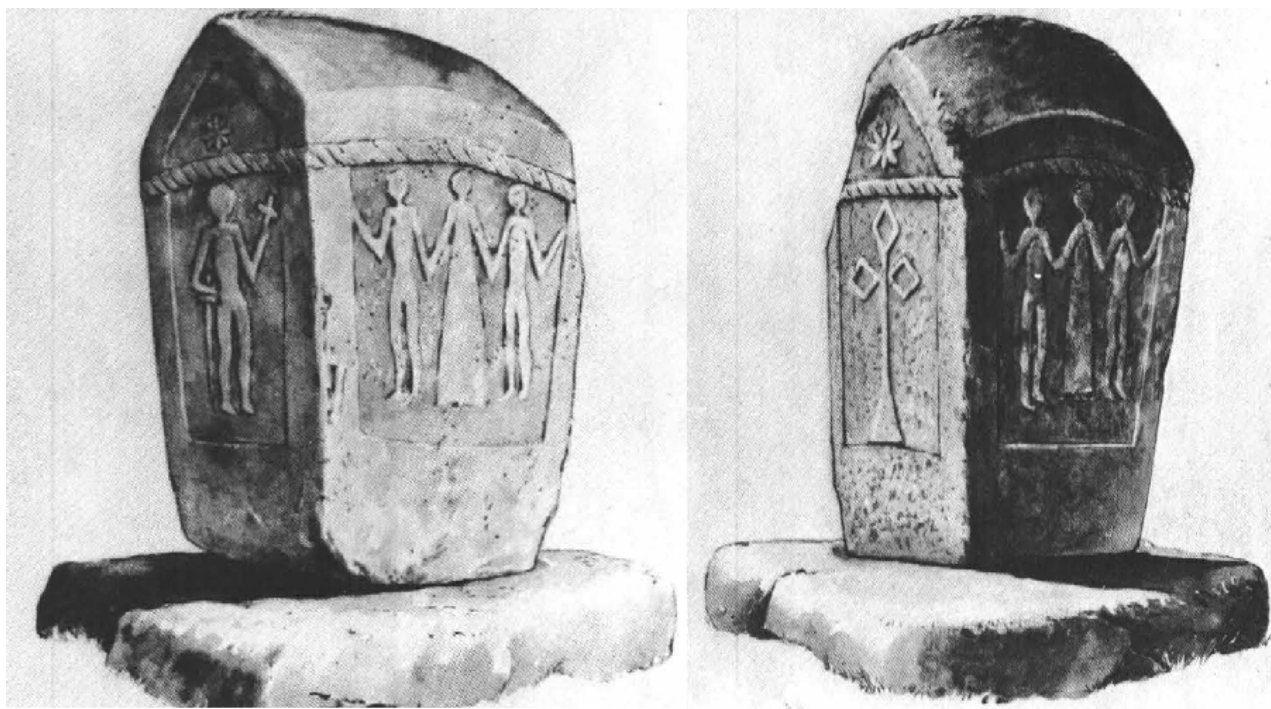
treći vjerojatno bio dio sektora B, no kako je pronađen prevrnut, to nije bilo moguće sa sigurnošću utvrditi.²¹¹

Sljemenjaci sektora A bogato su ukrašeni. Stećak nad grobom 5 (Slika 61) ukrašen je tordiranom vrpcom po vrhu, dok je u zabatima uklesana po jedna rozeta. Bočne su strane ukrašene motivima križa, muške figure s mačem u jednoj i križem u drugoj strani te motivom kola s jednom ženskom i dvije muške figure. Sljemenjak je postavljen na postament.²¹² Drugi sljemenjak (Slika 62) ovoga sektora također stoji na postamentu. Uže stranice stećka ukrašene su antropomorfnim križevima i rozetama, dok na širim stranicama imamo prikaz kola s dvije muške i jednom ženskom osobom. Na jednoj strani prva i zadnja osoba u kolu drže mač i ljiljan, dok na drugoj strani jedna osoba u kolu nosi štit i mač. Krovne plohe ukrašene su motivom rozete i polumjeseca. Najistaknutija značajka ovog stećka ipak je natpis na krovnoj plohi - slova *Ć, U, I, M* ispisana ćirilicom, a pored njih napisana godina 1440.²¹³

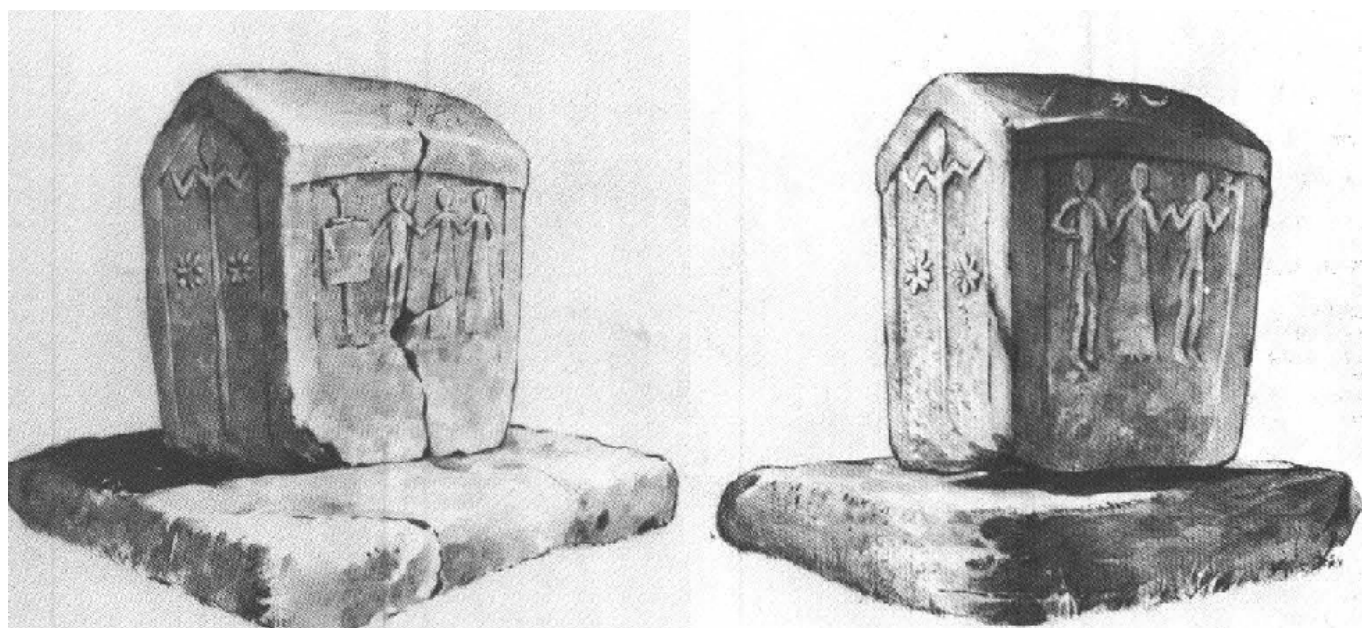
²¹¹ A. MILOŠEVIĆ, 1991, 23.

²¹² A. MILOŠEVIĆ, 1991, 16.

²¹³ A. MILOŠEVIĆ, 1991, 19.

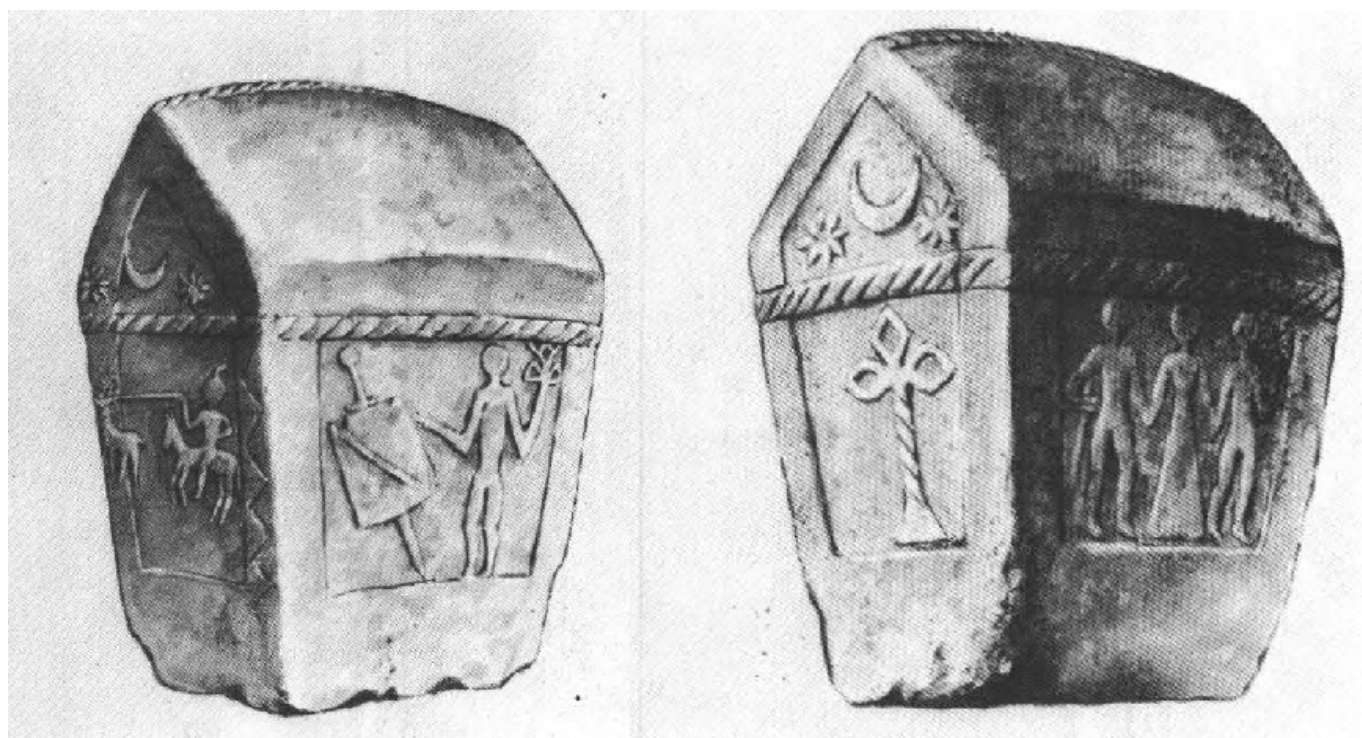
Slika 61. Stećak iz sektora A, Poljanice u Bisku (A. Milošević, 1991, 17.)

Slika 62. Stećak s uklesanom 1440. godinom, Poljanice u Bisku (A. Milošević, 1991, 19.)

Stećak sektora B (Slika 63) ukrašen je tordiranom vrpcom po hrptu, a isti ukras spaja i krovnu plohu sa sandukom. Zabati su ukrašeni motivima polumjeseca i rozete. Uže bočne strane ukrašene su motivima križa i scenom lova na jelena, dok su šire bočne strane ukrašene motivom kola s dvije muške i jednom ženskom figurom. Jedna muška figura nosi spušten mač, a druga palminu grančicu. Na suprotnoj

strani nalazi se motiv muškarca koji u ruci drži ljiljan i štit.²¹⁴ U dvadeset i šest grobova pronađeni su ostaci više od četrdeset pojedinaca, čime se daje naslutiti njihova višekratna upotreba pri čemu su prilikom novih ukopa stariji ostatci pomicali do nogu novog pokojnika, što je vidljivo i na drugim lokalitetima ovoga kraja. Grobnice su u obliku rake obložene vapnenačkim pločama. I ovo groblje spada u skupinu groblja na redove pri čemu je orijentacija grobova uglavnom bila sjeverozapad-jugoistok uz manje iznimke, što uglavnom ovisi o morfologiji terena.²¹⁵ Pokojnici su u grobovima uglavnom polagani na leđa u ispruženom položaju s rukama u različitim položajima. Vjerojatno su bili umotani u plahtu čemu u prilog idu igle pronađene uokolo središnjeg dijela tijela. Što se tiče nalaza u grobovima, pronađeni su u dvanaest od dvadeset i osam grobova, što je iznad prosjeka. Osim prethodno spomenutih igala pronađena su i mala srebrna dugmad sastavljena od dviju polukugli s alkama za vješanje, zatim ostatci tkanine, mletački novac dužda Francesca Foscaria koji je potvrdio natpis na stećku iz sektora A koji je označavao 1440. godinu i time pobliže datirao ovu nekropolu. Najbogatiji nalazi nađeni su u grobu 19. To su brončane pozlaćene trojagodne naušnice, ogrlica od staklene paste i željezni lančić nađeni uz ostatke četverogodišnjeg djeteta.²¹⁶

Slika 63. Stećak iz sektora B, Poljanice u Bisku (A. Milošević, 1991, 23.)

²¹⁴ A. MILOŠEVIĆ, 1991, 23.

²¹⁵ A. MILOŠEVIĆ, 1991, 35.

²¹⁶ A. MILOŠEVIĆ, 1991, 36.

6. RASPRAVA

Područje oko rijeke Cetine naseljavano je još od prapovijesti. Geografske značajke ovog prostora omogućavale su uzgoj raznih biljaka na plodnim poljima, nepresušan izvor pitke vode koja je opskrbljivala cijeli kraj - rijeku Cetinu, obranu i pregled nad cijelim krajem s planinskih vrhova i visokih klanaca koji su bili prirodna barijera između cetinskog prostora i vanjskih utjecaja. Koliko god su planine štatile ovo područje, toliko je trasom uz Cetinu tekao protok dobara još od antike. Tok rijeke Cetine od davnina je povezivao obalna središta s današnjom Bosnom i Hercegovinom, te je činio i velik dio prometnog pravca koji je dalje preko Knina i Bukovice tekao prema sjeveru i zapadu, a prema jugu, na njega se preko Imotskog i Hercegovine nastavljao put prema dolini Neretve. O tome svjedoče i brojni lokaliteti i pojedinačni nalazi koji se uvijek iznova otkrivaju uz cijeli tok rijeke Cetine.²¹⁷ Ne čudi stoga da se na ovom području, na kojem se sudaralo toliko utjecaja, pronalazi i velik broj fantastičnih srednjovjekovnih spomenika - stećaka. Na ukupno šezdeset i jednom lokalitetu pronađeno je više od 1600 stećaka svih tipova.

Nekropole sa stećcima uz rijeku Cetinu najvećim dijelom nisu arheološki istražene. Od ukupnog broja lokaliteta sustavno su istražena tek tri lokaliteta i to Sveti Spas²¹⁸, Borinovac kod Trilja²¹⁹ i Poljanice u Bisku²²⁰. Sedam je lokaliteta istraženo djelomično, bilo zbog izgradnje brane bilo prilikom infrastrukturnih radova. Takvi su primjeri Bare u Cetini, Crkvina u Koljanima, Krvavica - Laktac, Mramori i Ogrljak, Grudine u Potravlju, Udovičići i Zagorčeva kuća u Koljanima.²²¹ Saznanja o ostalim lokalitetima rezultat su obilazaka terena i njegovih rekognosciranja te se samo usputno spominju u literaturi.

Lokaliteti sa stećcima uglavnom su postavljeni uz tadašnje ceste, a poneki od lokaliteta pronađeni su i uz starije kamene gomile pripisane prapovijesnom vremenu, na primjer Gljev gdje je na prapovijesnoj gomili smješteno 10 stećaka.²²² Položaj stećaka uz ceste može značiti da su nekropole smještane tamo gdje će ih svi vidjeti i gdje će biti stalni podsjetnici prolaznicima na prolaznost života. Položaj na prapovijesnim gomilama povezuje se sa štovanjem predaka i prošlosti.

Što se tiče groblja sa stećcima, ona nisu uniformna. Broj stećaka i grobova na nekropolama varira i vjerojatno ovisi o veličini naselja uz koje je nekropola podignuta, a ukras stećaka o bogatstvu pojedinca

²¹⁷ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 10-14.

²¹⁸ M. PETRINEC, 16, 7-138.

²¹⁹ A. MILOŠEVIĆ, 1982, 185-199.

²²⁰ A. MILOŠEVIĆ, 1991, 11-39.

²²¹ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 63, 95, 128, 141, 147, 153, 213.

²²² M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 71.

ili obitelji. Na miješanim grobljima s dužim kontinuitetom²²³ nije bilo moguće točno povezati stećke s ukopima ispod, no na nekim je grobljima vidljivo da broj stećaka ne mora odgovarati broju ukopa ispod njih. Ovo se najbolje vidi na primjeru Poljanice - Bisko gdje ispod tri stećka imamo ukupno dvadeset i osam skeletnih ostataka.²²⁴ Stećci ovog područja vjerojatno su produkt i pridošlih Vlaha i lokalnog stanovništva.

Što se tiče stećaka uz rijeku Cetinu, njih možemo podijeliti u dvije skupine od kojih će prva, koja zauzima gornji tok rijeke, biti okarakterizirana uglavnom pločastim stećcima s jako malo ukrasa. Stećak tipa ploče nalazimo na ukupno pedeset i jednom lokalitetu. Na njima su prisutne najjednostavnije forme ukrasa poput rozete, križa i polumjeseca, a kamen od kojeg su isklesani stizao je s kamenoloma u blizini.²²⁵ Za primjerke s groblja oko crkve Sv. Spasa poznato je da su stizali s obližnjeg položaja Kapnica, gdje je pronađeno i nekoliko nedovršenih komada.²²⁶

Uz srednji tok rijeke nalazimo bogatije ukrašene stećke. I dalje ih je najviše u obliku ploča, ali uz povećan broj sanduka, sljemenjaka i antropomorfnih križina. Sanduci se javljaju na ukupno devetnaest lokaliteta, a ukrašeni su jednostavnim motivima, najviše rozetama i polumjesecom. Sljemenjake nalazimo na trinaest lokaliteta. I dok smo uz gornji tok pronalazili uglavnom rozetu, križ ili polumjesec, na sljemenjacima srednjeg toka, uz sve te motive, javljaju se i narativne scene. Plohe krova sljemenjaka često su obrubljene tordiranim trakama i palmetama, a unutar njih imamo prikazane scene lova na jelene, plesa u kolu, ratničkih povorki s kolima i slično. Poznati primjerci su iz Lučana, Mašeta, Poljanica kod Biska i drugi.²²⁷

Izniman način obilježavanja stećaka su natpisi. Natpise nalazimo na jako malom broju stećaka, a najpoznatiji je onaj iz Poljanica u Bisku gdje su ćirilicom uklesana slova M, Ć i U, te godina 1440., što je omogućilo dataciju sljemenjaka iz Biska. Trag natpisa postoji i na jednom sljemenjaku s Mašeta, no on nije čitak.²²⁸

Produkcija stećaka u cetinskoj krajini može se pratiti od kraja 13., odnosno početka 14. stoljeća, što se podudara sa širenjem i jačanjem vlasti Šubića i Bribirskih.²²⁹ Vrhunac proizvodnje na ovom području stećci doživljavaju tijekom 15. stoljeća te traju sve do 16. stoljeća, odnosno do turskih osvajanja.²³⁰ Poneke bolje istražene lokalitete moguće je uže datirati bilo pomoću grobnih nalaza bilo

²²³ M. PETRINEC, 1996, 7-138.

²²⁴ A. MILOŠEVIĆ, 1991, 35.

²²⁵ A. MILOŠEVIĆ, 1991, 39.

²²⁶ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 48.

²²⁷ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 74.

²²⁸ M. TOMASOVIĆ, D. PERKIĆ, I. ALDUK, 2008, 74.

²²⁹ I. ALDUK, 2007, 643-644.

²³⁰ I. ALDUK, 2008, 47.

priloga, takav je lokalitet crkva Sv. Spasa na izvoru Cetine.²³¹ Izniman je slučaj i nekropola sa stećcima u Poljanicama kod Biska gdje je datacija omogućena uklesanom godinom na samom stećku.²³²

Što se tiče porijekla samih stećaka, poznato je iz prijašnjih pokušaja popisivanja svih stećaka da se najveći broj ovih spomenika nalazi upravo na području središnje Bosne. Uzevši to u obzir kao i vremenski raspon u kojem se javljaju stećci, nije čudno da su pojedini autori zastupali teoriju da su stećci produkt upravo Crkve bosanske koja se u to vrijeme pojavila u Bosni nakon slabljenja ugarskog utjecaja.²³³ Ipak, ova bogumilska teorija o porijeklu stećaka nije dala odgovor kako su stećci dospjeli u druge krajeve. U svjetlu novijih teorija najviše se ističe ona o vlaškom porijeklu stećaka. Njezini zagovornici Marian Wenzel i Ante Milošević smatraju da se stećci zapravo javljaju dolaskom novog stanovništva u ove krajeve. Riječ je o nomadskom narodu voljenom od strane plemstva iz ekonomskih razloga.²³⁴ Naime, Vlasi, poglavito stočari, imali su dobra kojim se moglo trgovati poput mlijeka, mesa, sira i kože, a i sami su radili kao vojnici najamnici. Nije teško zamisliti jednu skupinu Vlaha, koja je svojom vještom trgovinom stvorila prijateljske odnose s banovima na čijoj su se zemlji zatekli i ostali, da svoje mrtve pokapaju na tim istim mjestima i klešu nevjerovatne spomenike kako bi označili njihova zadnja počivališta.²³⁵ Ipak, kao i u svako drugo povijesno doba i na svakom drugom prostoru, bilo bi neodgovorno pripisati ikakvu vrstu kulturnih dobara samo jednoj skupini, a pogotovo bi to bilo neodgovorno u ovo doba kada se ponovno javlja procvat trgovine, a cestovna povezanost omogućava miješanje kultura i običaja te razmjenu dobara i na dosta velikim udaljenostima. Stećci su kao i svi drugi spomenici zapravo spoj povijesti određene skupine, odraz njihova svakodnevnog života, ali i nastojanja da se prilagode novim trendovima, a to se pogotovo vidi na ukrasima. Možemo zato reći da je moguće da su začetnici izrade stećaka pripadnici Crkve bosanske, ili da su ih prvi počeli izrađivati Vlasi, ali sigurno je da tijekom svog razvoja oni nisu ostali ni samo bogumilski, ni samo vlaški, nego oni pripadaju cijelom tadašnjem Balkanskom poluotoku, odnosno onima koji su bili financijski u mogućnosti priuštiti sebi jedan takav spomenik, bez obzira na vjeru i nacionalnost.²³⁶

Za stećke cetinskoga kraja može se reći da su uglavnom uniformni u načinu klesanja, obrade i u izvedbi ukrasa. Po svojoj se posebnosti ističe tek nekoliko primjeraka. Na temelju stilsko-tipoloških sličnosti utvrđeno je da su bogato ukrašeni sljemenjaci s lokaliteta Poljanice u Bisku produkt kovača Jurine.²³⁷ Ovi stećci pripadaju skupini takozvanih sljemenjaka dalmatinskog tipa. Rasprostiru se na

²³¹ M. PETRINEC, 1996, 16.

²³² A. MILOŠEVIĆ, 1991, 36.

²³³ A. BENAC, 1967, 17.

²³⁴ A. MILOŠEVIĆ, 1991, 40.

²³⁵ A. MILOŠEVIĆ, 1991, 8-9.

²³⁶ I. ALDUK, 2008, 54.

²³⁷ A. MILOŠEVIĆ, 2017, 143.

području između Trilja i Imotskog, stoje na postamentu i imaju naglašen krovni dio s povijenim hrptom. Odlikuje ih jednostavniji izbor motiva i scena za razliku od bosanskih stećaka, a pretpostavlja se da su svi produkt iste radionice.²³⁸ Ističu se, također, i stećci s lokaliteta Bitelić, svojim su posebnim ukrasom povezani s izdankom iste radionice koja je zaslužna za produkciju stećaka pronađenih u Crnoj Gori.²³⁹ Poseban oblik i ukras ima i sljemenjak iz Lučana. Ima izdužen i nizak oblik sa zaravnjenim hrptom na vrhu. Prednja strana ukrašena je scenom povorke s kolima uz koju su prikazane dvije žene, ptica i jahač. Na bočnim stranama prikazani su obredni kruh, šestokraka zvijezda i polumjesec. Krovne su plohe ukrašene visećim trokutima i tordiranim vrpčama, a s neukrašene strane stajao je i natpis koji je danas nečitljiv. Nije jasno radi li se o nekoj posebnoj radionici.²⁴⁰

²³⁸ A. MILOŠEVIĆ, 2013, 92-93.

²³⁹ A. MILOŠEVIĆ, 2013, 91.

²⁴⁰ A. MILOŠEVIĆ, 1995, 43-44.

7. ZAKLJUČAK

Stećci cetinskoga kraja neotkriveni su dragulj arheološke baštine. Na ukupno šezdeset i jednom lokalitetu, s preko tisuću i šesto stećaka, možemo pronaći stećke svih tipova i raznih, mada rijetkih, ukrasa. Cetinski su stećci uglavnom uniformni u svojoj izradi. Radi se o loše obrađenom vapnencu, s rijetkim ukrasima.

Krenuvši od gornjeg toka rijeke Cetine, uočava se velik broj stećaka, od kojih većinu čine pločasti stećci, poneki s jednostavnim ukrasom rozete, križa ili polumjeseca. Prateći srednji tok Cetine, vidljivo je da se javljaju malo složeniji motivi. Prevladavajući oblik je i dalje ploča, no sada imamo veći udio drugih tipova, poput križina, sanduka i sljemenjaka, a javljaju se narativne scene, scene lova, kola i posmrtno povorke. Najbolji primjeri takvih, bogato ukrašenih sljemenjaka vidljivi su u Poljanicama u Bisku, ali i u Lučanima.

Iako je mnogo stećaka na ovom području, o njima nema mnogo informacija. Od svih lokaliteta sustavno su istražena samo tri i to Poljanice u Bisku, Borinovac kod Trilja i stećci uokolo crkve Sv. Spasa. Sedam je lokaliteta istraženo djelomično, uslijed infrastrukturnih radova, dok su informacije o ostalim lokalitetima dostupne iz literature oskudne pa se u njima uglavnom navodi samo tip stećka. Cetinski su lokaliteti sa stećcima smješteni uz ceste ili na mjestu prapovijesnih gomila. Takvi su primjeri Mašete, Gljev, Budimiri i ostali. Pretpostavlja se da ovakav odabir mjesta ima veze s odavanjem počasti pretcima ili, ukoliko govorimo o nekropolama uz prometnice, stoje tu kao upozorenje o prolaznosti života.

Porijeklo cetinskih stećaka uglavnom se veže uz Vlahe, pretežito zbog vremenskog perioda u kojem se oni naseljavaju u ove krajeve. Ipak, vjerojatnije je da su stećci zajednička ostavština Vlaha i lokalnog stanovništva, odnosno svih koji su si mogli priuštiti klesanje jednog takvog spomenika. Klesali su ih majstori „kovači“, a po dostupnim informacijama vidljivo je da su neki poznatiji djelovali i na ovom području. Analizom stilsko-tipoloških karakteristika sljemenjaka iz Poljanica utvrđeno je da su djelo kovača Jurine. Poseban slučaj izrade stećaka vidimo i u Lučanima, a stećci iz Bitelića izradom se povezuju s klesarskom radionicom iz Crne Gore.

Datiranje lokaliteta sa stećcima na ovom području uglavnom je vrlo teško. Većina ih je neistražena i javlja se u literaturi samo usputno, te u njima najčešće nema nikakvih nalaza. Iznimka su lokaliteti poput groblja oko crkve Sv. Spasa u kojem ukapanje započinje krajem ranog, odnosno početkom razvijenog srednjeg vijeka, a gdje su u grobovima ispod stećaka zabilježeni i nalazi ili, primjerice, nalazište Poljanice gdje je na jednom stećku uklesana 1440. godina.

Bogatu srednjovjekovnu baštinu cetinskoga kraja još više obogaćuju srednjovjekovni spomenici - stećci. Međutim, treba istaknuti da su potrebna sustavna istraživanja lokaliteta kako bi se saznalo više o ovim spomenicima. Dosadašnje objave dale su dobru podlogu za daljnja istraživanja, a stariji istraživači su obavili ogroman posao, no nije dovoljno stati samo na popisivanju lokaliteta. Mnogi su lokaliteti već oštećeni zubom vremena, zarasli u žbunje, oštećeni, demolirani i gubi im se svaki trag, osim onog što ostaje u popisima stećaka iz prošlog stoljeća. Potrebno je nastaviti čuvati ovu iznimnu baštinu, prije nego li bude prekasno.

8. POPIS LITERATURE

ALDUK, I., 2007. - Ivan Alduk, Odakle stećci u Dalmaciji, *Dalmatinska zagora - nepoznata zemlja*, (ur: Kusin, V.), Zagreb, 2007., 643-648.

ALDUK, I., 2008. - Ivan Alduk, Stećci u kontekstu europskog i našeg srednjovjekovlja, *Stećci*, (ur. Poklečki Stošić, J.), Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2008., 44-57.

ANČIĆ, M., 2007. - Mladen Ančić, Srednjovjekovno plemstvo na području između Zrmanje i Neretve, (ur: Kusin, V.), *Dalmatinska zagora - nepoznata zemlja*, Zagreb, 2007., 149-158.

BASLER, Đ., 1976. - Đuro Basler, Orfički elementi u simbolici stećaka, *Dobri pastir, XXIV*, Sarajevo, 1976., 79-96.

BENAC, A., 1967. - Alojz Benac, *Stećci*, Beograd, 1967.

BEŠLAGIĆ, Š., 1971a - Šefik Bešliagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo, 1971.

BEŠLAGIĆ, Š., 1971b - Šefik Bešliagić, *Leksikon stećaka*, Sarajevo, Svjetlost, 2004.

BEŠLAGIĆ, Š., 1971c - Šefik Bešliagić, *Stećci i njihova umjetnost*, Sarajevo, 1971.

BEŠLAGIĆ, Š., 1972. - Šefik Bešliagić, Oblici stećaka, *Radovi Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, XLIII*, Sarajevo, 1972., 173-215..

GUNJAČA, S., 1955. - Stjepan Gunjača, Prinos poznavanju porijekla i načina prijevoza stećaka, *Istorijski časopis*, vol.V, 1955., Beograd, 139- 147.

JELOVINA, D., 1990. - Dušan Jelovina, *Starohrvatska crkva Sv. Spasa na vrelu rijeke Cetine i groblje oko nje u svjetlu arheoloških istraživanja*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 1990.

KATIĆ, L., 1954. - Lovre Katić, Stećci u imotskoj krajini, *Starohrvatska prosvjeta*, vol. III, br. 3, 1954., Split, 131-169.

KUŽIĆ, K., 2001. - Krešimir Kužić, Zašto bi trebalo terminom „kamik“ zamijeniti termin „stećak“, *Povijesni prilozi*, Vol. 20, No. 20, 2001., Zagreb, 259-273.

LOVRENOVIĆ, D., 2009. - Dubravko Lovrenović, *Stećci*, Sarajevo, 2009.

MILETIĆ N., 1982. - Nada Miletić, *Stećci*, Beograd, Zagreb, Mostar, 1982.

MILOŠEVIĆ, A., 1982. - Ante Milošević, Kasnosrednjovjekovna nekropola sa stećcima pod Borinovcem u Trilju, *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. III, No. 12, Split, 1982., 185-199.

MILOŠEVIĆ, A., 1985. - Ante Milošević, Ranosrednjovjekovni grob iz Bitelića, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 15, Split, 1985., 227-236.

MILOŠEVIĆ, A. 1991. - Ante Milošević, *Stećci i Vlasi. Stećci i vlaške migracije 14. i 15. stoljeća u Dalmaciji i jugozapadnoj Bosni*, Split, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, 1991.

MILOŠEVIĆ, A., 1998. - Ante Milošević, *Arheološka topografija Cetine*, Split, 1998.

MILOŠEVIĆ, A., 2017. - Ante Milošević, *Arheologija sinjskoga polja*, Split, 2017.

PETRINEC, M., 1996. - Maja Petrinc, Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve Sv. Spasa u Vrh Rici, *Starohrvatska prosvjeta*, vol. III, br. 23, Split, 1996., 7-138.

POKLEČKI-STOŠIĆ, J., 2008. - Jasminka Poklečki-Stošić, Stećci - kameni svijet koji nestaje, *Stećci*, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2008.

ŠKOBALJ, A., 1970. - Ante Škobalj, *Obredne gomile*, Sveti Križ na Čiovu, 1970.

TOMASOVIĆ, M., PERKIĆ, D., ALDUK, I., 2008. - Marinko Tomasović, Domagoj Perkić, Ivan Alduk, Topografija stećaka u Hrvatskoj, *Stećci*, (ur. Poklečki-Stošić, J.), Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2008., 58-119.

WENZEL, M., 1965. - Marian Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo, 1965.

9. SAŽETAK

Stećci u Cetinskoj krajini

Stećci su veliki kameni nadgrobni spomenici čija proizvodnja traje od druge polovice 12. stoljeća pa sve do dolaska Osmanlija, a nalazimo ih na području Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Srbije te Crne Gore. Stećci su izrađivani od dostupnih vrsta kamena, a najčešće je to bio vapnenac. Nalazišta kamenoloma u blizini pojedinih groblja sa stećcima, kao što je slučaj kod crkve Sv. Spasa, svjedoče kako je položaj groblja bio uvjetovan dostupnošću kamena na tom području. Kamene gromade odvajale su se od matičnog kamena stvaranjem kanala u koje se tijekom zime nalijevala voda, što bi uzrokovalo napuknuće i odvajanje kamena, a gromade su dalje saonicama prevožene do konačnog odredišta. Stećci se javljaju u obliku ploče, sanduka, sljemenjaka, stupa i križine. Ukras na stećcima mogao se izvoditi već u kamenolomu ili je izvođen na nekropoli. Za ukrašavanje stećaka bili su zaduženi kovači, a izvodili su ukrase geometrijskih, životinjskih, vegetabilnih, arhitektonskih, heraldičkih, mitoloških i drugih motiva. Razvojem umjetnosti na stećcima javljaju se i narativne scene, a pomoću natpisa koje su izvodili dijaci ostala su zabilježena i imena pojedinih majstora, na primjer majstor Jurina. Iako ih nalazimo u velikom broju, etnička i vjerska pripadnost stećaka još uvijek je nejasna. Tijekom vremena razvijale su se mnoge teorije, od kojih nijedna ne donosi dovoljno dokaza o konačnom zaključku kome točno stećci pripadaju. Danas je ipak poprilično ujednačeno mišljenje da stećci nisu produkt nijednog etnika koji je u to doba bio prisutan na ovim područjima, nego je njihova izrada ovisila o financijskim mogućnostima pojedinaca. Stećci u Cetinskoj krajini nađeni su na ukupno šezdeset i jednom lokalitetu. Premda je broj lokaliteta nemali, samo ih je nekolicina sustavno istražena - Borinovac kod Trilja, Poljanice kod Biska i crkva Sv. Spasa na izvoru Cetine. Stećke ovog područja možemo podijeliti na stećke gornjeg toka Cetine, koji su uglavnom tipa ploče i neukrašeni, a od rijetkih ukrasa javlja se najviše rozeta i polumjesec. Stećci srednjeg toka Cetine bogatiji su oblikom i ukrasom.

Ključne riječi: Cetinska krajina, stećak, ploča, sanduk, sljemenjak, stup, križina

10. ABSTRACT

Stećci in the Cetina region

Stećci are big tombstones found in Croatia, Bosnia and Herzegovina, Serbia, and Crna Gora, and produced between twelfth century and the arrival of the Ottomans. These tombstones were made out of available stone types, of which, the limestone was the most used one. Since the transport of the massive stone material was not an easy job, stonepits are often found near the burial sites. Such case we can find at church of Sveti Spas, near the Cetina spring. The monolithes were carved out od stonepits using nothing more than tight carved canals filled with water. The water inside the canals would freeze at winter, causing the cracking and separation of the main rock and the monolith, which would further be transported by sleds. There are several types of stećci. The most primitive one is plain slab, that is followed by sanduk shaped like a box, sljemenak shaped like the house, pillar shaped stećak and križine that are cross-shaped. Once removed from the stonepit, stećak was usually decorated with geometrical, heraldic, architectural, animal, plant or other type of decoration made by so called smith. Stećak could have also been decorated with narative scenes or a carved text done by so called dijak.

With the development of art, narrative scenes also appeared, and with the help of inscriptions made by dijaci, the names of individual masters, such as master Jurin, have been recorded. Although there is a great number of stećci, their ethnic or religious affiliation is still not clear. Over the time, some theories have been lingering between the researchers, but none with enough evidence to have a definite conclusion about who stećci belong to. However, in the present times, most of the researchers believe that stećaks were product, not of ethnic affiliation, but of financial possibilities of individuals. Stećci of the Cetina area can be found at sixty one site, of which, only three were properly sistematically explored. Those sites are Borinovac near Trilj, Poljanice near Bisko, and church of Sveti Spas near the Cetina spring. Stećak of Cetina area can be divided into two groups, first of which is characterised mostly by plain simple slab, with rare decorations, mostly half moon or rosette. Stećci around the middle flow of Cetina river are much richer in both formes and decorations.

Key words: Cetina region, stećak, slab, sanduk, sljemenjak, stup, križina